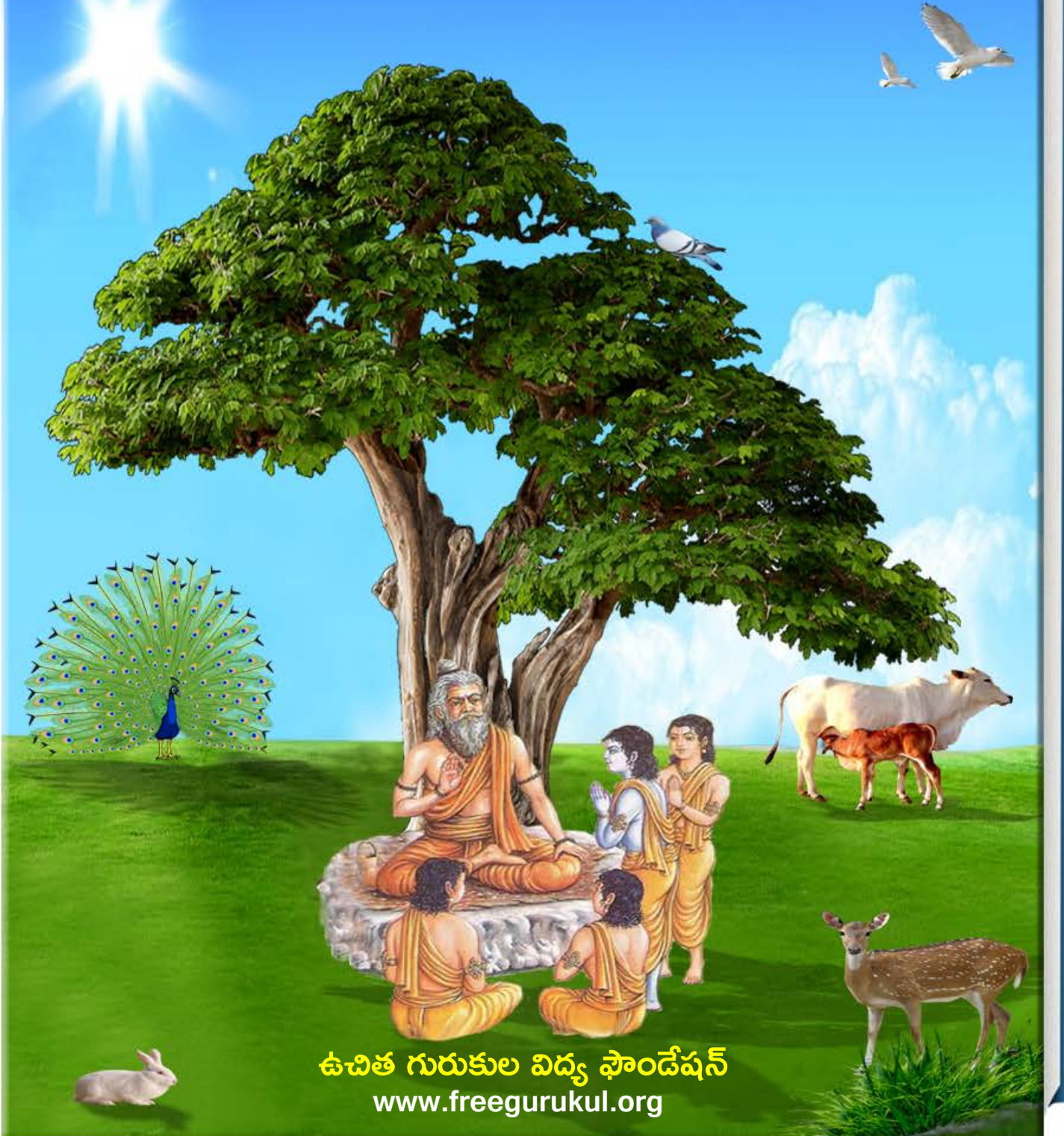

జీవిత చరిత్ర

లాల్ భహదూర్ శాస్త్రి జీవిత చరిత్ర

ఉచిత గురుకుల విద్య ఫౌండేషన్
www.freegurukul.org

సదాశివ సమారంభం

గురు దక్షిణామూర్తి

గురు వేదవ్యాస మహర్షి

గురు కుక మహర్షి

గురు నారద మహర్షి

గురు వాల్మీకి మహర్షి

గురు శ్రీకృష్ణ

శంకరాచార్య మధ్యమాం

గురు దత్తాత్రేయ

గురు బాబాజి

గురు గోతమ బుద్ధ

గురు ఆదిశంకరాచార్య

గురు రామానుజాచార్యులు

గురు జ్ఞానేశ్వర్

గురు రవిదాస్

గురు కబీర్ దాస్

గురు చైతన్య మహా ప్రభువు

గురు నానక్

గురు రాఘవేంద్ర స్వామి

గురు విరభద్రాచార్య స్వామి

యోగి బేమన

అస్మదాచార్య పర్యంతం

గురు వైలింగ్ స్వామి

గురు లాహిరి మహాశయ

గురు రామకృష్ణ పరమహంస

అమృతా కారదా దేవి

గురు వివేకానంద

గురు సాయిబాబా

గురు అరవీంద్

గురు రమణ మహర్షి

గురు యోగానంద

గురు భక్తవేదాంత ప్రభుపాద

గురు మళయాళ స్వామి

గురు విద్యాప్రకాశానందగిరి

గురు చంద్రశేఖర పరమాచార్య

వందే గురుపరంపరాం..

“ఉచిత గురుకుల విద్య ఫౌండేషన్” ద్వారా విలువలు, నైపుణ్యాలతో కూడిన విద్య ఉచితంగా + సులభంగా + ఆకర్షణీయంగా + నాణ్యతతో కూడి అందించే సేవా కార్యక్రమంలో భాగంగా ఈ పుస్తకాన్ని భారత ప్రభుత్వపు వెబ్ సైట్(డిజిటల్ లైబ్రరీ అఫ్ ఇండియా) నుంచి సేకరించి అందిస్తున్నాము. ఇందుకు మేము వారికి కృతజ్ఞత తెలియచేసుకుంటున్నాము.

సాయి రామ్ వారి సేవల విస్తరణలో భాగంగా ఈ ఫౌండేషన్ స్థాపించబడినది. ఈ స్వచ్ఛంద సంస్థ ద్వారానే అన్ని సేవలు అందించబడును. ఇటువంటి పుస్తకాలు మీరు వ్రాసినట్లయితే (లేక) సేకరిస్తే మాకు తెలియచేయండి. మేము ప్రతి విద్యార్థికి ఉచితంగా అందేలా చేస్తాము, తద్వారా ఉన్నత విలువలు, నైపుణ్యాలు కలిగిన విద్యార్థులను మన దేశానికి అందించవచ్చు. మాతో కలిసి నవ భారత నిర్మాణ కార్యక్రమంలో పనిచేయుటకు, భాగస్వామ్యం అగుటకు ఆసక్తి ఉంటే సంప్రదించగలరు.

ఈ గ్రంథాలను ఉచితంగా ఆన్ లైన్ లో చదువుటకు, దిగుమతి(డౌన్లోడ్) చేసుకొనుటకు గల మార్గాలు:

- 1) భారత ప్రభుత్వపు వెబ్ సైట్: <http://www.new.dli.ernet.in>
- 2) ఉచిత గురుకుల విద్య ఫౌండేషన్ వెబ్ సైట్ : www.freegurukul.org
- 3) సాయి రామ్ వెబ్ సైట్ : <https://sites.google.com/site/sairealattitudemanagement>
- 4) మొబైల్ ఆప్: Free Gurukul

గమనిక: భక్తి,జ్ఞాన,ధర్మ ప్రచారార్థం ఉచితంగా eBook రూపంలో భారత ప్రభుత్వపు డిజిటల్ లైబ్రరీ సహాయంతో ఇవ్వడం జరిగింది. ఇది లాభార్జన దృష్టిలేని ఉచిత సేవ. ఈ సేవలో అంతర్జాలంలోని(ఇంటర్నెట్) లైసెన్సు / కాపీరైటు అభ్యంతరాలు లేనివి అనుకొన్న పుస్తకాలను గ్రహించటం జరిగినది. అనుకోకుండా ఏవైనా అభ్యంతరకరమైనవి ఉన్నచో మాకు తెలుప మనవి, వాటిని తొలగించగలము అని మనవి చేసుకొంటున్నాము.

Website: www.freegurukul.org

Mobile App: Free Gurukul

email: support@freegurukul.org

Facebook: www.facebook.com/freegurukul

Help Line / WhatsApp: 904 202 0123

“ మన లక్ష్యం: విలువలు, నైపుణ్యాలతో కూడిన విద్య అనేది ఉచితంగా + సులభంగా + ఆకర్షణీయంగా + నాణ్యతతో కూడి అందరికీ అందించబడాలి “

ఉచిత గురుకుల విద్య ఫౌండేషన్ – Free Gurukul Education Foundation

సర్వం పరమాత్మ పాద సమర్పణమస్తు

భారత ప్రభుత్వపు వెబ్ సైట్ - డిజిటల్ లైబ్రరీ అఫ్ ఇండియా

<http://www.new.dli.ernet.in>

Digital Library of India: Inc. x

www.new.dli.ernet.in

Digital Library of India

Hosted by: Indian Institute of Science, Bangalore in co-operation with
CMU, IIT-H, NSF, ERNET and MCIT for the Govt. of India and 21 major participating centres.

Home Vision Mission Goals Benefits Content Selection Current Status People Funding Copyright Policy FAQ RFP

Books Manuscripts
Title:
Author:
Year: to
Subject: Any Subject
Language:
Scanning Centre: Any Centre
Clear Search

Presentations and Report
Statistics Report
Status Report
Feedback | Suggestions |
Problems | Missing links or
Books

Click [here](#) for PDF collection
DLI MIRROR at ICAA Data Center PUNE

For the first time in history, the Digital Library of India is digitizing all the significant works of Mankind.

Click [Here](#) to know More about DLI ^{New!}

Books	Journals	Newspapers	Manuscripts
<ul style="list-style-type: none"> Rashtrapati Bhavan CMU-Books Sanskrit TTD Tirupathi Kerala Sahitya Akademi	<ul style="list-style-type: none"> INSA	<ul style="list-style-type: none"> Times of India Indian Express The Hindu Deccan Herald Eenadu Vaartha	<ul style="list-style-type: none"> Tamil Heritage Foundation AnnaUniversity ^{New!}

Title Beginning with.

A	B	C	D	E	F	G	H	I	J	K	L	M	N	O	P	Q	R	S	T	U	V	W	X	Y	Z
---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---

Author's Last Name

A	B	C	D	E	F	G	H	I	J	K	L	M	N	O	P	Q	R	S	T	U	V	W	X	Y	Z
---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---

Year

1850-1900	1901-1910	1911-1920	1921-1930	1931-1940	1941-1950	1951-
-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-------

Subject

Astrophysics	Biology	Chemistry	Education	Law	Mathematics	Mythology	Religion	For more subjects...
--------------	---------	-----------	-----------	-----	-------------	-----------	----------	----------------------

Language

Sanskrit	English	Bengali	Hindi	Kannada	Marathi	Tamil	Telugu	Urdu
----------	---------	---------	-------	---------	---------	-------	--------	------

అతి విశిష్టం ఈ దానం!

స్వామి వివేకానంద

“దానాలలోకెల్లా ఆధ్యాత్మిక విద్యాదానం చాలా శ్రేష్టమైంది! దాని తరువాతిది లౌకిక జ్ఞానదానం, ప్రాణదానం, అన్నదానం” అని వ్యాసమహర్షి చెప్పారు.

మన ఆధ్యాత్మిక జ్ఞానం భారతదేశ హద్దులలో నిలిచి పోకూడదు. లోకమంతటినీ ఆవరించాలి! ఇలా లోకవ్యాప్తమైన ధర్మప్రచారాన్ని మన పూర్వులు చేశారు. హైందవ వేదాంతం ఎన్నడూ ఈ దేశం దాటి పోలేదని చెప్పేవారూ, మతప్రచారార్థం తొలిసారిగా, పరదేశాలకు వెళ్ళిన సన్యాసిని నేనే అని చెప్పేవారూ, తమ జాతిచరిత్ర నెరుగని వారే! ఇలాంటి సంఘటనలు ఎన్నోసార్లు జరిగాయి. అవసరమైనప్పుడల్లా, భారతీయ ఆధ్యాత్మిక జ్ఞానప్రవాహం వెల్లువలా లోకాన్ని ముంచెత్తుతూ వచ్చింది.

రాజకీయ ప్రచారాన్ని రణగొణధ్వనులతో, యోధులతో సాగించవచ్చు. అగ్నిని కురిపించి, కత్తిని జళిపించి, లౌకిక జ్ఞానాన్నీ సంఘనిర్మాణ విజ్ఞానాన్నీ విరివిగా ప్రచారం చేయవచ్చు. కానీ ఆధ్యాత్మిక జ్ఞానదానం కళ్ళకు కనిపించకుండా, చెవులకు వినిపించకుండా కురుస్తూ, రోజూ పువ్వుల రాసుల్ని వికసించజేసే మంచులాగా నిశ్శబ్దంగా జరగవలసి ఉంది. భారతదేశం నిరాడంబరంగా, లోకానికి మళ్ళీ మళ్ళీ చేస్తూ వచ్చిన దానమిదే!

మిత్రులారా! నేను అవలంబించే విధానాన్ని తెలియజేస్తాను వినండి. భారతదేశంలోనూ, ఇతర దేశాల్లోనూ మన పారమార్థిక ధర్మాలను బోధించడానికి తగినవారుగా మన యువకుల్ని తయారు చేయడానికై భారతదేశంలో కొన్ని సంస్థలను నెలకొల్పాలి! ఇప్పుడు మనకు కావలసింది బలిష్ఠులు, జవసంపన్నులు, ఋజువర్తనులు, ఆత్మ విశ్వాసపరులు అయిన యువకులు. అలాంటి వారు నూరుమంది దొరికినా, ప్రపంచం పూర్తిగా పరివర్తన చెందగలుగుతుంది!!

ఇచ్చాశక్తి తక్కిన శక్తులన్నీ కన్నా బలవత్తరమైంది. అది సాక్షాత్తూ భగవంతుని దగ్గరి నుండి వచ్చేదే కాబట్టి దాని ముందు తక్కినదంతా లొంగిపోవలసిందే. నిర్మలం, బలిష్ఠం అయిన ‘ఇచ్చ’ (సంకల్పం) సర్వశక్తిమంతమైంది. దానిలో మీకు విశ్వాసం లేదా? ఉంటే మీ మతంలోని మహోన్నత ధర్మాలను ప్రపంచానికి బోధించడానికై కంకణం కట్టుకోండి. ప్రపంచం ఆ ధర్మాల కోసమై ఎదురుచూస్తోంది. ఆనేక శతాబ్దాలుగా ప్రజలకు క్షుద్రసిద్ధాంతాలు నేర్పడం జరిగింది. వారు వ్యర్థులని ప్రపంచమంతటా బోధలు జరిగాయి. ఎన్నో శతాబ్దాల నుండి వారు ఈ బోధనల పల్ల భయభ్రాంతులై, పశుప్రాయులైపోతున్నారు. తాము ఆత్మస్వరూపులమనే మాటను వినడానికైనా వారెన్నడూ నోచుకోలేదు. “నీచాతినిచుడిలో కూడా ఆత్మ ఉంది. అది అమృతం, పరమ పవిత్రం, సర్వశక్తిమంతం, సర్వవ్యాపకమైనది” అని వారికి ఆత్మను గురించి చెప్పండి. వారికి ఆత్మవిశ్వాసాన్ని ప్రసాదించండి. ❖

మూలం: శ్రీ రామకృష్ణ ప్రభ - ఫిబ్రవరి 2014

శ్రీ
లాల్ బహదూర్ శాస్త్రి
జీవిత చరిత్ర

అగ్రగామియైన మనద్వితీయ ప్రధాని శ్రీ లాల్ బహదూర్ శాస్త్రిగారు బీహారు రాష్ట్రమున 1904 సంవత్సరము అక్టోబరు రెండవతేదీన మొగల్ సరాయిలో జన్మించినారు. - గాంధీమహాత్ముని జన్మదినముకూడా అదే కాని మనభారతదేశంకోసం - సర్వస్వం ఓడ్డిన మన పూజ్య ప్రప్రథమ ప్రధాని శ్రీ జవహర్ లాల్ నెహ్రూ నవంబరు 14న జన్మించారు, మనమాజీ ప్రధాని శ్రీమతి ఇందిరా గాంధీకూడా అదేనెలలో అవతరించి తండ్రిని మించిన తనయుయని తనపరిపాలనా దక్షతవలన మంచిపేరు ప్రఖ్యాతులు గడించుకొంటున్నారు. అయితే వీరు ఆగర్బ శ్రీమంతులు. కాని తమ సర్వస్వమును దేశానికి సమర్పించి మొదటి దేశను కోల్పోయారు. అదే తండ్రిబిడ్డలలోనున్న గొప్పవిశేషము.

అయితే గాంధీజీకి శాస్త్రిగారికి అట్టి సామర్థ్యములేదు. కారణమేమనగా ఉన్నతస్థితినుండే జన్మత్వము గడించినవారు. మన పూజ్య గాంధీజీ. 'లేమివలన పరిస్థితులు అనుకూలించకుండా అష్టకష్టాల్ననమథించి గాంధీజీ నెహ్రూలవలే తనమున్నే దేశంకోసం ఓదిగా

అర్పించారు మనశాస్త్రిగారు. అట్టి మహానుభావుని జీవితచరిత్రను ఆమూలాగ్రముగా తెలిసికొని వారివలె మన జీవితమును ఆదర్శ ప్రాయముగా చేసికొనుట మనవిద్యుక్త ధర్మము.

బాల్యము

శాస్త్రిగారు మొగల్ సరాయితో శారదాప్రసాద్, రామ్ దులారీ దేవీ అనే పుణ్యదంపతులకు జన్మించారు. శాస్త్రిగారి తండ్రి చిన్న బడిపంతులు శాస్త్రిగారు పుట్టిన నాలుగోమాసంలో జనవరి 14న హిందువుల విల్లువైన సంక్రాంతి పండుగ. త్రివేణీసంగమంలో జరుగుమేలా ఉత్సవంలో ఆపుణ్యదినాన స్నానాలుచేయుట పుణ్యముగా భావిస్తారు ప్రతి ఒక్కరూ. ఆమేలా ఉత్సవానికి శాస్త్రిగారి తల్లిదండ్రులిరువురూ వెళ్ళారు. ఆప్రదేశము చూడడానికి నేల యీనినట్లుగాఉంది. ఇసుకవేస్తే రాలకుండాఉంది జనసమూహము.

వారుకోటదగ్గర నావమాట్లాడుకొనుట, అందుప్రవేశించుట పెద్దసమస్యగా పరిణమించింది ఎట్టకేలక్కా నావ కుదిరిందేకాని అందుకాలుమోపి నిలవడానికే ఆస్కారము లేకుండా పోయింది, జనం వత్తిడి ఎక్కువైంది. ఆత్రొక్కినలాటలో శాస్త్రిగారు తల్లి ఒడిలోనుండి జారిపోయారు. అది దైవసంకల్పము. తల్లి, బిడ్డజారి పోయిన సంగతి అప్పటికప్పుడు గమనించలేక పోయింది. తదుపరి ఒళ్ళోబిడ్డలేదు. నిర్ఘాంతపోయింది. ఈ జనములో క్రిందపడినబిడ్డ బ్రతుకటమాయని. తల్లి కుప్పకూలిపోయింది. ఆసంఘటన విన్నాక

తండ్రి నిర్ఘాంతపోయి బిడ్డను వెతకడం ప్రారంభించారు. ఇదివిన్న చుట్టుప్రక్కలవాళ్ళుకూడా ఎక్కడ? ఎక్కడ? బిడ్డయని వెదకడం ప్రారంభించారు. కాని బిడ్డజాడ ఎక్కడా కనిపించలేదు. కన్న బిడ్డను చేజేతులా జారవిడచిన తల్లి శోకానికి అవధులులేకుండా పోయాయి.

వీరు ఈ గొడవలో ఉండగా మరొక నావ బైలుదేరింది. అందులో పాలవాడు తనబుట్ట తనప్రక్కన ఉంచుకొని చోటులేక మునగడ తీసుకొని కూర్చునియున్నాడు. బుట్టకదిలినట్లనిపించింది. బుట్టకేసి చూశాడు. అందులో చక్కని పసిపాప నిరాక్షిపణీయంగా పాలబుట్టిలో కేరింతలాడుతున్నాడు. అదృశ్యముచూచి పాలవాడు మురిసిపోయాడు. తనకు బిడ్డలులేరు. తనభార్య గొడాలితనము తనకు గొడ్డలిపెట్టయినది. బిడ్డలులేనిభాధ అదంపతులకే తెలియాలి అన్యులు ఊహించలేరు, గ్రహించలేరు, బిడ్డలులేని తల్లిదండ్రులు ఎందుకు ఈ దిక్కుమాలిన బ్రతుకులని జంటగా ఆత్మహత్యలు గావించుకొనేవారిని మనము అక్కడక్కడ చూస్తూనే ఉన్నాము. కాని పాలవానిమనసు స్థిమితపడింది. లోలోన మురిసిపోయాడు. దైవము యిప్పటికి నామొర ఆలకించాడు. అని అపొరంగిపోయి బిడ్డను ఒళ్ళోకి తీసుకొని తనపై గుడ్డకప్పి ఎంతో పరామర్శించి ఉప్పొంగిపోయాడు.

ఈ జన సందోహంలో తనకీబిడ్డ ఎలా దక్కినదాయని అందులోని జనం విస్తుపోతు నిజంగా గంగాధేవి అనుగ్రహమేనని తెగపొగిడారు. తల్లిదండ్రులొకప్రక్క విలపిస్తున్నారు. తండ్రి

కాలుగాలినపిల్లిలాగ తిరుగుతున్నాడు. తల్లిమతితప్పి పడిపోయింది గంటనేవటికి పాలవాడున్న నావ ఒడ్డుకొచ్చింది. తండ్రిదృష్టి తటాలున పిల్లవాడిమీద పడింది. గబగబా బిడ్డను సమీపించాడు తన బిడ్డేనని అమాంతము కౌగిలిరోనికి తీసుకొన్నాడు. పాలవాడు లదాయి ప్రారంభించాడు నాబిడ్డంటే నాబిడ్డని వాదం జరిగింది. చుట్టుప్రక్కల జనంమూగారు పిల్లవానిని తల్లిచేతికిచ్చారు వెంటనే తల్లిపాలెవ్వడం ప్రారంభించింది. జనంవిస్తుపోయారు ఆ మీదట పాలవానిని దబాయించి వారిబిడ్డను వారికప్పగించారు. పాలవాడు చేసేదిలేక “చూడండి, నాగుడ్డలన్నీ ఎలాతడిపాడో” అనివిచారంగా అన్నాడు అప్పుడు తండ్రిగారు తనబంటిమీదనున్న ‘చాదరు’ పాలవాడికికప్పి, పైగా రూపాయలు బహుమతిగా యిచ్చారు పాలవాడు ఏమేమో కలలు కన్నాడు, కాని దేశానికి పటుతరమైన ప్రధాని కావలసిని ఉక్కుమనిషి తనకుదక్కుటయా? ఆశకు అంతుండాల్సిందా! అటువంటి పాలవాడు ఆ బహుమానముతో పరిపెట్టుకొని పెన్నిధి పొగొట్టుకొన్నవానివలే యిల్లుచేరాడు. పోయినపెన్నిధి దొరికిన తల్లిదండ్రులు అమితానందముతో స్నానాదులు ముగించుకొని, పిల్లవాడు పెరిగి పెద్దయ్యాక పెండ్లికాగానే దంపతులిద్దరూ ‘పియరీ’ సమర్పిస్తామని తల్లి మొక్కుకొని అమితానందముతో స్వగృహాన్ని చేరారు ఆపుణ్యదంపతులు,

రాఘవగర్భ గర్భకు ఈవలిబిడ్డను, బెనారస్ గంగకు ఆవలి బిడ్డను, తల్లిగారి పుట్టిల్లు మీర్జాపురము, దురదృష్టవశాత్తు శాస్త్రిగారి తండ్రి తనకు మొదటి సరివత్సరము జరుగకముందే కన్నుమూ

శారు తాతగారు యంచుమించు అయిదారు మాసములతేడాతో కాలంచేశారు. శాస్త్రిగారు తండ్రిలేనిబిడ్డ అయ్యారు. ఆ స్తిపాస్తులం తగాలేవు. తండ్రిగారి అస్తమయముతో కుటుంబ పరిస్థితులు మరీక్షిణించాయి ఆదరించేవారేలేరు. అయినా జీవితము దొర్లించక తప్పదుకదా! చదువు నిమిత్తము శాస్త్రిగారు ఎనిమిదవయేట బెనారస్ చేరారు. తండ్రిలేనిలోటువలన తనవిద్య బంధువులయింట ఉండి కొనసాగించవలసి వచ్చింది. ఆ బంధువులు శాస్త్రిగారంటే అమిత ప్రేమ. ఆ ప్రేమచేత శాస్త్రిగారిని చదివించే ఛారం వారిపైపడింది.

పితృ వియోగము

దురదృష్ట వశాత్తు తల్లిపోయిన బిడ్డకు మారుతల్లిచేతిలో సరియైన పెంపకము జరుగదు సంపాదించేది తండ్రి, చేసి అమర్చిపెట్టేది తల్లి. కానిమారుబిడ్డలను కనికరించి ఆదరంగా నూటికికోటికి ఏదికక్కతల్లితప్ప సామాన్యముగా మారుతల్లి చూడడము చాల అసంభవము. అట్టిస్థితి మన శత్రువుకుకూడా కలుగరాదు. ఇకపరాయివాళ్ళచేతిలో మెలిగేబిడ్డ కష్టాలు వర్ణనాతీతము తండ్రిలేని శాస్త్రిగారు పరాయివాళ్ళ చేతుల్లో విద్యనభ్యసించవలసిన దురదృష్టము పట్టింది. గత్యంతత్రములేదు. మోరసారించి జీవితాన్ని అగడం ప్రారంభించారు శాస్త్రిగారు.

ఆ బంధువు తనకొక యజమానియైనాడు. కానియజమాని మాత్రము శాస్త్రిగారిని బంధువుగానే భావిస్తున్నాడు. ఎందుకంటే బంధువు భార్య శాస్త్రిగారిని ప్రతీవిషయంలోనూ భేదభావముతో

చూడడం ప్రారంభించింది ఇంటిచాకిరీ యావత్తు తనచేత చేయించినా వడ్డసలోకూడా తనబిడ్డలా చూడ్డంలేదు తనబిడ్డలకు వడ్డించే తినుబండారాలు, భోజనమువేరు, శాస్త్రిగారికి వడ్డించే భోజనంవేరు. అంటే వారి భోజనం రాజభోజనం, శాస్త్రిగారి భోజనం పేదభోజనం. అలాగే దుస్తులు మొదలైన ప్రతివిషయాల్లోనూ తేడాచూపడం ప్రారంభించిందా యిల్లాలు. ఈ రాక్షసకృత్యము భర్తకు తెలియదేమో! కనీసము తనపిల్లలు తినే తిండికూడా చూడ నోచుకొనని శాస్త్రిగారు తనకోరచూపులవేడికి తట్టుకోలేక మేడపైకి వెళ్ళేవారు.

అడ్డమైనచాకిరీ తానుచేయక తప్పేదికాదు. కాని శాస్త్రిగారు సహనపరుడు, శాంతి, ఓర్పులనునవి ఆయనకు పెట్టనికోటలు. సహనమే తననంత ఉన్నతస్థితికి నడిపించిందేమో తెలియదు. దైవము ఎందుకో ఒక్కొక్కరికలాంటి కష్టాలు కల్పిస్తూఉంటాడు.

ఒకరోజు ఆయనమానీ బిడ్డకు భయంకరమైన జబ్బుచేసింది ఆరాత్రి ట్రవనిని వేరేగదిలోవేసి అతనికి పరిచర్యలు చేయమని యజమానివార్య శాస్త్రిగారికి హుకుంజారీచేసింది. ముక్కుపచ్చ లారనిబిడ్డ శాస్త్రిగారికి ఆరాత్రి ఆనేవతప్పలేదు...వాంతులు, విరేచనాలు. శాస్త్రిగారికి అదిభయంకరమైన కలరావ్యాధియని తెలియదు. ఇంటివారు ఆగదిలోనికివచ్చి ఒక్కరూ నిక్కిచూడలేదు పూర్వము కలరాఅంటే హడలిపోయేవారు. ఒకగ్రామములో కలరాఉన్నదని తెలిస్తేమైలుదూరము తొలగిపోయేవారు. అందులో అదిభయంకరమైన అంటువ్యాధి. ఇట్టిపరిస్థితులలో ఆరోగి కళ్ళలోనికిపోయినాయిక బైటికి వచ్చింది అదృశ్యం అతీభయంకరంగా ఉంది తెల్లవారు చూముకు రోగిప్రాణం పోయింది.

శవాన్ని తీసుకువెళ్ళాక ఆరోగి బట్టలుతికేభారం మనశాస్త్రి గారి పైబడింది. అలాగే ఆయన కళ్ళనీరు పండ్లకుక్కుకొని తన దైన్యస్థితికి ఆవురుమంటూ ఆగుడ్డలు బాగుచేస్తున్నాడు. అసమయంలో తల్లి వెనుకనుండి నిలబడి ఓడ్డస్థితి చూచింది. శాస్త్రిగారు తల్లివంకచూచి ఆవురుమంటూ తల్లి ఒడిలో ఒదిగిపోయారు.

తనబిడ్డ ఆ రాత్రి ఆ ఉత్కృష్టవశలో ఉండడానకాబోలు తనకు తనబిడ్డమీద పీడకలరాగా రామ్ గనన్ నుండి బెనారస్ వచ్చింది. బిడ్డయొక్క దిక్కుమాలిన పరిస్థితినిచూచి, విని తల్లి తల్లిదల్లి పోయింది. ఆ ఉత్కృష్టపరిస్థితులలో చిక్కుకొనిన బిడ్డస్థితి తల్లిని కలచివేసింది. ఇంత దయనీయమైన పరిస్థితులలో చిక్కుకొనిన బిడ్డ దావిజీవితమునుగూర్చి ఏమని ఊహించాల్సి?...

ఇంత దౌష్ట్యానికి తలపడిన బంధువులనుగురించి తన కుటుంబమువారు నిందించిన శాస్త్రిగారు ఒప్పుకొనక ఎప్పటికీ ఏపరిస్థితులు జరుగుతవో అవి ఆవి అనుభవించక తప్పదు. మన దురదృష్టమునకు ఒకరిని నిందించి లాభమేమని? మన శాస్త్రిగారు తన తల్లికి అక్కచెల్లెండ్రకుచెప్పి సరిపుచ్చుకొనేవారుగాని పల్లెత్తుమాట అనే నారుకారు. అవే ఉత్తమ గుణుల ఉదాత్తభావాలు. ఇన్నికష్టములు అచిన్ననాడే అనుభవించిన ఆ శాంతమూర్తి ఎంత వికాల స్వభావులో ఈ భయంకర ఘట్టమునుబట్టియే మన మూహించవచ్చును. దైవము తన నిర్ణయానికి ఎవ్వరినీ అడ్డురానీయడు. అది ఆయన సంకల్పము.

మొదటినుండి శాస్త్రిగారు సహనశీలి. ఓర్పు ఆయన ఉగ్గు పాలతో నెర్చుకున్నవిద్య. తనపరిస్థితిని గుర్తుంచుకొని ఎన్ని కష్టాలు కలిగిన సహించేస్వభావం వారిది. తల్లిగారికి శాస్త్రిగారే సర్వస్వము. తనతల్లి ఎంత పేదతనములోనున్నదో బాల్యములోనే అర్థంచేసుకొన్నారు శాస్త్రిగారు ఎవరైనా తమ బంధువులు ఒక ప్రైసా లేక రెండుప్రైస లిచ్చిన దానిని భద్రంగా దాచిపెట్టుటతప్ప కడుపు కక్కుర్తికోసం ఖర్చుపెట్టేవాడుకాదు. అవి నిలువచేసికొని ఏ పెన్సిలో, పేవరోకొని పొడుపుగా మెలిగేవారు. అంతేగాని తల్లిని చీటికిమాటికి దబ్బులడిగి బాధపెట్టేవారుకాదు.

ఒకరోజు రామనగరు వెళ్తు దారిలో ద్రాక్షపళ్ళు అమ్మడము చూచి ప్రైసాయించి నాలుగు ద్రాక్షపండ్లు కోన్నారు కొన్నపిదప తనకు ఆలోచనతట్టింది. ఈ నాలుగుపండ్లు ఎవరికని యిచ్చేదని తనలో తాను మధనపడి పండ్లవానిని అవి వ్రాపసుతీసుకొని తనప్రైసా తనకి ఇమ్మన్నాడు పండ్లవాడు కన్నుమన్నాడు. పేదవాళ్ళ బేరముంటే బేరగాళ్ళకి ఒళ్ళుమంట. ఇష్టమొచ్చినట్లు మాట్లాడుతారు అదెమంటే మహాకొన్నావుతేపో, నీముఖం కొనేముఖంలాగే ఉందిలేఅని వ్రాళ్ళ రుష్టమొచ్చినట్లు మాట్లాడడంకద్దు. పాపం ఆ పండ్లవాడు ఎలా గ్రతేనేం నానామాటతనం పండ్లు వాపసు తీసుకొని ప్రైసాయచ్చాడు ఆ పండ్లవాడు తనను నిందగాడిన మాటలకు శాస్త్రిగారు ఎంత చిన్నయిచ్చుకొన్నారో అనుభవమున్నవారు ఊహించవచ్చు

స హ వా స దోష ము

తాను ఐదవ తరగతి చదువుతున్న రోజుల్లో విభిన్న రుచులుగల స్నేహితులుండేవారు శాస్త్రిగారికి. ఆ విద్యార్థులకు రోజూ దగ్గరలోనున్న జామతోటకు వెళ్ళి దొంగతనంగా కాయలు కోసుకు తినడం అలవాటు. శాస్త్రిగారికి ఈ విషయం తెలియదు. ఒకరోజు స్నేహితులంతా కలిసి ఈవిషయం ఆయన చెప్పినివేసి జామ కాయలకు వెళ్దామన్నారు. శాస్త్రిగారు ఒప్పుకొనలేదు పైపెచ్చు దొంగతనము చేయడము తప్పని ధర్మసూక్తులు చెప్పారు. కాని అలవాటుబడ్డ ప్రాణాలుకదా! అందుకని శాస్త్రిగారిమాటలు ఎక్కిరానీయక మనకేం ఫరవాలేదు రమ్మన్నారు. దుష్టజనాంగము ఓటింగు ఎక్కువైనది సహవాసదోషాన వెళ్ళక తప్పిందిగాదు శాస్త్రిగారికి.

శాస్త్రిగారు అందరికంటే బరువు తక్కువకాబోలు అందులో పొట్టిమనిషి కావడాన వాళ్ళ భుజాలమీద ఎక్కించుకొని, తోట గోడమీదుగా ఎక్కించి అవతలికి దించారు. ఇంతలో తోటమాలి పనిగట్టి వాళ్ళపసలేల్పడానికి వచ్చాడు. ఎక్కడివాళ్ళక్కడ పరారు లోపల శాస్త్రిగారు బోనులోని ఎలుకలాగ అలాగే నిలబడిపోయారు కాని తనకొక ధైర్యం. నేను ఎప్పుడూరాలేదు, వైగా నేను కాయలు కోయలేదుగదా! నన్నేమి చేస్తాడని అలాగే నిలబడ్డాడు.

తోటమాలివచ్చి పెటపెటా రెండు రెంపకాయలు వడ్డించాడు నేను కాయలు కోయలేదు, నేనెప్పుడూ యిటువంటిపనులు చేయ

లేదని ఎంతబ్రతిమలాడినా విడువలేదు. అదెబ్బలకు అదిరిపోయి 'నేను తండ్రిలేనివాడను, నన్ను ఏమీ చేయవద్దు' అని ప్రాధేయ పడ్డాడు. కాని తోటమాలి ఆమాట అందుకొని తండ్రి లేనివాడవైతే ఇంకా జాగ్రత్తగా ఉండాలని మరొక రెండు వడ్డీంచి వదిలి పెట్టాడు.

చిన్నతనంలో శాస్త్రిగారిని ఎవరైనా బెదిరించినా కొట్టబోయిన ప్రక్కవాళ్ళు వదులు తండ్రిలేనివాడు. ఆపిల్లవాణ్ణి ఏమిచేయవద్దని మందలించి వదిలించేవారు, అదివిని నెమ్మదిగా తానుకూడా నేను తండ్రిలేనివాడినని యిలాంటి ఆపద పరిస్థితులలో అనడం ప్రారంభించారు.

పేదరికము లో పొదుపు

మనశాస్త్రిగారు హరిశ్చంద్ర హైస్కూలులో చదివేరోజు లో నిష్కామేశ్వర ప్రసాద్ గారు తనక్లాసుటీచరు. మేలాఉత్సవానికి విద్యార్థులనందరిని తీసుకు వెళ్ళాలని ఆయన సంకల్పించారు దానికిగాను తలకొక అణా తెమ్మని ఆర్ధరు జారీచేశారు. అందియి గడుపునాటికి సిద్ధపడ్డారు. కాని శాస్త్రిగారు తనవంతువాటా నిష్కామేశ్వరరావుగారి కివ్వలేదు. అందరూ మేలాకు బైలు దేరారు కాని శాస్త్రిగారు బైలుదేరలేదు. కారణమేమని పండిట్ జీ అడిగారు మేలా చూడవలెనని తనకు అశలేదనిచెప్పారు శాస్త్రిగారు పోనీ అణా తెచ్చావా? అని అడగ్గా తెచ్చానని జవాబిచ్చారు శాస్త్రిగారు. అయితే పండిట్ జీ అంతటితో వదిలిపెట్టలేదు. ఏదీ

నీ అణా చూపించమన్నారు శాస్త్రిగారు జేబులో చేయిపెట్టి ఎంత నేవటికి బైటికి తీయలేదు. తీరా తీసిచూడగా ప్రెసా మాత్రము న్నది. ఎంత ఆత్మాభిమానము గలవాడో నన్ననంగతి పండిట్‌జీకి ఆ సంఘటనతో అర్థమైంది.

మేలానుండి తిరిగి వచ్చినపిదప పనిపెట్టుకొని శాస్త్రిగారిని పండిట్‌జీ యింటికి తీసుకొనివెళ్తూ దారిలో శాస్త్రిజీ దుస్థితిని చెప్పించుకొని జాలిపడి ఇంటికి చేరుకొనగానే తన భార్యను పిలిచి “బాభీ” నీ కొరకు పిల్లవానిని తెచ్చానని చెప్పారు. అదివిని ఆమె పని పిల్లవాడని అంతగా పట్టించుకొనలేదు. కాని పండిట్‌జీ అబాయిని తన ‘బాభీ’ ఒడిలో కూర్చుండబెట్టి ఈ రోజునుండి నీకు నలుగురు బిడ్డలు, ముగ్గురు మాత్రంకాదని ఉల్లాసంగా ‘బాభీ’ తో చెప్పారు ఇంత ఉదార స్వభావులైన ఉపాధ్యాయులుండబట్టే చాలామంది పేదలు యిలా ప్రేకి రాగలుగుతున్నారు.

ఉత్తమురాలైన ఆ మహాతల్లి భర్తపై రుసరుస లాడక ఆప్యాయంగా అబిడ్డను అక్కునచేర్చుకొని కన్నబిడ్డకన్న మిన్నగా చూడ ప్రారంభించింది, అప్పటినుండి శాస్త్రిగారు పండిట్‌జీ బిడ్డల తోపాటు స్కూలు వదలగానే వారి యింటికి రాసాగినాడు. అది గురువుగారి అజ్ఞ. వారి అజ్ఞను శిరసావహించక తప్పలేదు. బాభీ తనకు తనబిడ్డలతోపాటు తినుబండారములు పంచిపెట్టేది. బిడివున్న రోజులలో బడికి వెళ్ళడం, లేనిరోజులలో యింటి దగ్గరనే ఉండడం శాస్త్రిగారికి తప్పలేదు. అది బాభీ అజ్ఞ. ఇంత అదరంగాచూచే ఆ తల్లి ఋణం తీర్చుకోలేననే భావముతో కాబోలు శాస్త్రిగారు

యింటికి రాకుండా ముఖం తప్పించేవాడు. శిష్యుని మనోసంకల్పాన్ని గుర్తించిన గురువుగారు ప్రతిరోజు బడి వదలగానే తన బిడ్డలకు ప్రయివేటు చెప్పమని పని పురమాయించారు. శాస్త్రిగారికి ఈ విషయం మ్రింగుడు పడలేదు. రోజూ రావడం, ప్రయివేటు చెప్పడం తప్పలేదు.

ప్రయివేటు చెప్పినందుకు నెలాఖరునకు ఫలితము ముట్టజెప్పబోగా తమ్ముళ్ళకు, చెల్లాయిలకు చదువు చెప్పినందుకు డబ్బు తీసికోవడమాయని శాస్త్రిగారు నిరాకరించారు. ఇది గుర్తించిన బాబీ ఎత్తుకుపైఎత్తుగా నలుగురు బిడ్డలకు నాలుగు హుండీల నిచ్చింది డబ్బులు పొందువు చేయమని. శాస్త్రిగారు దొరికిన అణాపైసా అందులో వేయడం ప్రారంభించారు.

కొన్నాళ్ళకు హుండీ పగలుకొట్టి చూడగా శాస్త్రిగారి హుండీలో నోట్లుకూడా వుండేవి. ఇవి నేను వేయలేదు, నాక్కరలేదు అని శాస్త్రిగారు తిరస్కరించేవారు. అయిననూ బాబీ తనపట్టుదలను వదలక, చివరకు ఒక్కసారిగా 900 రూపాయలు కూడబెట్టింది. అదే మరొక్కరైతే, చాచుకొన్నా తీసుకుంటారములు దొంగతనంగా దిగమ్రొంగి చేతికుందినవి తస్కరించి ఎరుగనట్లు నటించేవారు. కాని శాస్త్రిగారికి అట్టితోభి బుద్ధులు అలవడిన మనకు ప్రధాని ఎలా అయ్యేవారు?

ఆ చాచిన ధనము 900 రూపాయలు తల్లిగారి చేతికి అందగా తన అక్క సుందరీదేవిగారి పెండ్లికి ఎంతో సహాయపడి

నవి. ఆ విధంగా తోడ్పడిన గురు గ్రాములను మతాపితలుగా
 దావించి మురిసిపోయారు శాస్త్రిగారు. అట్టి గురు గ్రాములు ఇప్పటి
 కిసీ లోకమున ఎంతోమంది ఉన్నారు. విద్యార్థి తెలివిగల వాడైన
 ఉపాధ్యాయుని కెంతో ఆనందం. అతనిని బిడ్డ కన్న మిన్నగా
 దావించడంకద్దు. ఒక్కొక్క హైస్కూలులోని ప్రధానోపాధ్యాయులు
 యిలాంటి తెలివి నిజాయితీ కలిగిన పేదవిద్యార్థులను
 చేరదీసి ఫీజులు చెల్లించి పోషించన వారెందరో ఉన్నారు అట్టి
 కోవకు చెందినవారే ఈ గురు శిష్యులు. నేటి గురుశిష్యులకు వీరు
 ఆదర్శప్రాయమైన వారని చెప్పకతప్పదు. అందువలన తనను
 బిడ్డగాచూచిన గురువుగారిని, కన్నతల్లికన్న మిన్నగా సాకిన గురువు
 గారి భార్య 'బాబీ'ని తన జీవితములో మరచిపోలేరనుట అతిశయోక్తి
 కానేరదు. వారు నిజంగా జీవితము వండిన ఆదర్శ గురు
 దంపతులు.

దేశ సేవకు నాంది

పూవు పుట్టినే పరిమళిస్తుందన్నట్లు మన శాస్త్రి అనే
 పువ్వు తనపరిమళాన్ని లోకానికందించడానికి, కాబోలు విద్యాదశలో
 నుండి యే దేశ సేవ చేయవలెనని దీక్షవహించి అష్టకష్టాలు
 పాలైనారు. అదే ఆయన ఆత్మసంతృప్తి, రాజకీయ చదరంగంలో
 దిగడం అదే ప్రారంభం ఆరోజులలో పరీక్షలు బహిష్కరించమని
 బాపూజీ ఆజ్ఞ. పిలుపును పురస్కరించుకొని సత్యాగ్రహాలు సత్యాగ్రహం
 ప్రారంభించారు.

హరిశ్చంద్ర కాలేజీ గేటు దగ్గర పరీక్షలు వ్రాయవద్దని కొంతమంది విద్యార్థులు పికెటింగ్ ప్రారంభించారు. శాస్త్రిగారు కూడా ఆరోజు పరీక్ష వ్రాయాలి. గేటుదగ్గరకు వచ్చారు. విద్యార్థులు దారి కడ్డముగా పండుకోవటంచూచి వారిని దాటి వెళ్ళడము యిష్టములేక తిరిగి యింటికి వెళ్ళారు. ఆయనతోపాటు తిరిగి వచ్చినవారిలో త్రిభువన నారాయణసింగ్, అల్లూరాయ్ శాస్త్రి వగైరాలు వున్నారు.

పరీక్షలు వ్రాయకుండా శాస్త్రిగారు రావడం తనకుటుంబ సభ్యుల కెవ్వరికీ యిష్టంలేదు. ఔను సంవత్సరము అంతా తినో తినకో ఫీజులు చెల్లించి తీరా పరీక్షలు వ్రాసి ఫలితమనుభవించ బోయేసరికి యిటువంటి అవరోధాలు పేదలైన తల్లిదండ్రులకు కంటగింపుగానే ఉంటాయి. కాకపోతే మరేముంది బిడ్డల సౌఖ్యము కొరకు సర్వస్వము త్యాగముచేసి యంతోఅంతో కూడబెట్టి చారి మ్రొక్కు తెల్లారుస్తూ ఉంటారు. తమకు పెట్టకపోయినా వారైనా మేలు పొంది సుఖపడతారని తల్లిదండ్రుల ఆశ. ఇలాంటి బాయికాట్సు కంటగింపు కాకేముంది.

ఆ కాలంవేరు, ఆ త్యాగం వేరు, ఈ రోజుల్లో జాతీయ ప్రభుత్వాన్ని కుంచించడానికి అయినదానికి, కొని దానికి సమ్మెలు చట్టుబంధలు. కలిగినవాడు యీ సమ్మెలను ప్రోత్సహించడము, అమాయకులు హత్యలకు, కాల్పులకు గురికావడము పరిపాటయింది. ఇత్యాది క్రియలన్నీ పేదలైన తల్లిదండ్రులకు భరింపరాని సంఘటనలు, అయినా ఆ రోజుల్లో పరాయిప్రభుత్వాన్ని పారద్రోలే ఉద్య

మముగాన శాస్త్రిగారు పండిట్ జీ మాటకూడ నిరాకరించక తప్పినది కాదు.

శ్లో

తరువాత రామనగరువెళ్ళి తల్లిని కలుసుకొని తన నిర్ణయాన్ని తల్లి కెరిగించారు శాస్త్రిగారు. తల్లి బిడ్డయొక్క ధృఢ వైఖరిని గమనించి తడుముకోకుండా “అడుగు ముందుకువేళావు గాన వెనక్కువేయవద్దని” గుండెదైర్యం చెప్పగా తల్లిగారి వీరత్వానికి ముగ్ధుడైపోయారు శాస్త్రిగారు. తన జీవితములో తల్లిమాటనే శిరసావహించి చివరకు మహోన్నతశిఖరాలను అందుకోగలిగారు. పట్టుదలకు ఆయనకు ఆయనేసాటి. నీతిలో ఆయన్నిమించినవారు చాల అరుదు ఇట్టి శాస్త్రిగారు తల్లిగారి ప్రదోషముతో తన జీవితాన్ని పరిపక్వాన్ని గావించుకొన్నారు చిట్టచివరకు.

తరువాత కాశీ విద్యాపీఠములో చదువు ప్రారంభించారు. ఖద్దరు దుకాణములో పనిచేయుచూ వేతనముగడించి ఆ వేతనముతో కొంతమాత్రమే తన ఖర్చులక్రింద మిగుల్చుకొని మిగతాదంతా తల్లిగారికి పంపించేవారు. ఆ విధంగా జీతాన్ని పొదుపుగా వాడు కొంటూ ఇటువిద్య, అటు ఛక్రి గడిచేటట్లు పాటుబడి కొంత ధనం కూడబెట్టి యిద్దరు సోదరీమణుల వివాహము లోటులేకుండా జరిపించారు. తానొక యింటివాడు కాకముందే శాస్త్రిగారు సంసారములోని సాధకబాధకాలను సాకల్యముగా ఆకలింపు చేసికొని అదర్శ ప్రాయంగా విద్య సభ్యునిచారు.

దైవ సంకల్పము

రోజులుగడిచేకొలది శాస్త్రిగారికి యుక్తవయస్సు వచ్చింది. ఈడువచ్చినవారికి శోడు తోడుచేయాలి. గుణవతియైన భార్య కావాలని ప్రతిఒక్కరూ కోరుకుంటారు. అలాగే గుణవంతుడైన భర్త కావాలని ప్రతి స్త్రీ కోరుకుంటుంది. కాని ఎన్ని తిరులూ, నక్షత్రాలు, జన్మఫలితాలు తిరగవేసినా దైవము ఎవరికి ఎవరిని తోడుచేయలో వారినే జతకుదుర్చుతూ ఉంటాడు.

మీర్జాపురం పట్టణములో చేత్ గంజ్ ముహల్లాలో గణేశ్ ప్రసాద్, కౌసల్యాదేవనే ఆదర్శదంపతులు నివశిస్తున్నారు. వారి యింటిపేరు 'లార్ వనీ'వారు. చూనార్ జిల్లాలో పనిచేస్తూ ఉండే వారు. తరువాత బెనారస్ కు బదిలీ అయినారు. వీరు దసరా, హోలీ లాంటి పెద్దపండుగలకే యింటికి వచ్చేవారు.

అయితే గణేశ్ ప్రసాద్ చాలా జాలిపరులు. పేదలంటే చాలాజాలి ఒలకపోస్తారు. పేదలు కంటికి కనిపిస్తే చేతిలోఉన్నది ఎంతోకొంత యిస్తేనేగాని వారికి తృప్తి ఉండదు. అలాంటి ధర్మ పురుడు గణేశ్ ప్రసాద్. పండుగలకి యింటికి రాగానే బిడ్డలనందరినీ పంటబెట్టుకొని మొహల్లా వెళ్ళేవారు. ఫెళ్ళిన తరువాత తమ పంట ప్రక్కల నివసిస్తూఉన్న చాకళ్ళు, మంగళ్ళు యిండ్లకువెళ్ళి పేదలైన వారి స్థితిగతులు తెలిసికొని శక్తికొలది పండుగలకు తగినంత ధర్మము చేసేవారు మరీ పేదలైన వారికి తానుకొని పంటబెట్టుకొని పోయిన నూతన వస్త్రాలు పంచిపెట్టేవారు. మనం పేదవారికి ప్రేసా ధర్మము చేయాలంటే మనసుకుదరాలి. చిల్లర

ఉండాలి. మనసు కుదిరితే చిల్లర మార్చి అయినా యిస్తాము. కొంతమందైతే కొంచెం మొండిగా నిలబడి అడిగేవాణ్ణి విదిలించి కొడతారు. అయితే గజేష్ ప్రసాద్ పుట్టుకతోనే దానగుణులు. పారికి దానధర్మాలు చేసి యింటికిరాగానే భార్య ఊరుకునేదికాదు. అన్ని వివరాలు అడిగి నచ్చని ధర్మాలకు పిచ్చిగా ఎగిరిపడేది. అయినా కౌసల్యదేవిగారి మాటలు గజేష్ ప్రసాద్ అంతగా పట్టించుకొనేవారుకారు.

అట్టి దానకర్టుని కడుగూటిబిడ్డే శ్రీమతి లలితాశాస్త్రి. వీరి తండ్రి ఆరోపిట బళ్ళో విద్యాభ్యాసము కోసం చేర్చారు. సంవత్సరము తిరక్కముందే తండ్రి కాలంచేసారు. మంచిపూవులను తోట్లమాలి త్రుంచినట్లు దేవుడు మంచివారిని త్వరలో పిల్చు కుంటాడు. తండ్రి మరణంతో తల్లి నిష్పూహించెంది ఆడపిల్లల చదువు అచ్చిరాల్లేదని బడిమాన్పించారు. ఇక చేసేదిలేక లలితా దేవిగారు యింటివద్దే కొద్దికొద్దిగా చదువు నేర్చుకొన్నారు. తల్లి దండ్రుల అలవాట్లు బిడ్డలకు తప్పవనేది లలితాదేవిగారిలో ఋజువయినాయి. తండ్రివలే తానుకూడా తమయింటి ప్రక్కనున్న పేద లైన్ చాకళ్ళు, మంగళ్ళకు సహాయం చేసేది. వారు ప్రతిదినమూ పస్తులుండడం తన మనస్సు సహించక ఓయ్యము, పిండి పొట్లాలు కట్టి చాలుగాయిచ్చెది. సోదరులు సంపాదిస్తూ ఉండేవారు. అందు వల్ల తనకెట్టిలోటు కలిగేదికాదు. ఒకసారి ప్రక్కవాళ్ళకు పొట్లాలు కట్టి యివ్వడంలో తల్లిగారికి అమె పట్టుబడింది. మధ్య తరగతి కుటుంబీకులకు తలకు మించిన దానధర్మాలు దారంగదా! అందు

వలన తల్లి ఆమెను మందలించింది. అయినా ఆ అలవాటు లలితమ్మ మార్పుకోలేదు. అంతా ఆమెమీద కన్ను వేసిఉంచారు వదినలతోనహా, మరలా యింకొకసారి తల్లిగారికి పట్టుబడింది తను తల్లికి విసుగుపట్టి యింట్లోపెట్టి గొళ్లెం పెట్టింది. కాని ఆమె తీసే వరకూ ఏడ్చి గోలచేసింది. చివరకు తల్లికే విసుగువేసి వదలి వేసింది.

ధర్మంచేసే చేయి దాచినా దాగదట. ఒకరోజు వాళ్ళయింటి ప్రక్కనున్న మంగలి చనిపోయాడు. కుటుంబము చాలాపెద్దది అదిగాక వాళ్ళు చాలా పేదవారు పెద్దబిడ్డకు పదేళ్ళవయస్సు. వారికి దినం గడిస్తే తనం గడిచినట్లుండేది. ఆ పేద స్థితికి చకితులైన ఆ పేట సాటి కులస్తులు తాము సంపాదించిన ఒక్కరోజు సంపాదన ఆ కుటుంబానికి యివ్వ నిశ్చయించి అలాయచ్చి ఆదు కొన్నారు. అయినా ఆకుంటుంబం నెలలో చాలారోజులు పస్తులుండేది. వాళ్ళయిల్లు వీరి యింటి ప్రక్కనే కొంచము ఎత్తుతక్కువగా ఉండడం వల్ల యింట్లోకి లలితాదేవి లాంటివారు పొట్లాలు విసిరి వేసేవారు ఒకసారి లలితాదేవి తల్లికి పట్టుబడింది. అయినా కడుగూటి బిడ్డ కావడాన తల్లి ఆమెను ప్రేమతో చూచేది. సోదరులు కూడా అంతే తానుకూడ లేనివానిని కావాలని హఠం చేసేది కాదు. చీరలు వగైరాలు సమిష్టిగా తెస్తే తన వంతు ఏదివస్తే అదే తీసుకొని తృప్తిపడేది. ఆమెలో తండ్రిగారి మహత్తర దయాదాక్షిణ్య లక్షణాలు యీ విధంగా పనిచేశాయి, ప్రతిబింబించాయి.

పెండ్లి చూపులు

శాస్త్రిగారి పినతల్లి వీరిముహల్లాకు దగ్గరలోనున్న గజేళ్ గంజ్ లో ఉండేవారు. పినతల్లిగారియింటికి శాస్త్రిగారి తల్లి వచ్చి నప్పుడల్లా చేత్ గంజ్ కూడ వస్తూవుండేవారు. ఆమెస్వభావం మధురంగా ఉండటంవలన ఆ పేటలోనివారంతా ఆమెఅంటే అభిమానంగా ఉండేవారు. వారి పినతల్లి బంధుత్వాన్నిబట్టి సోదరికావడంవలన ఆమెను అందరూ దుల్లర్ బహన్ (రామదులారీ) అని పిలిచేవారు.

ఒకరోజు వారి ప్రక్కయింట్లో ఒకరు చనిపోయారు. వారి యింటికి లలితాదేవిగారితల్లి వెళ్తూ ఎవ్వరూ అక్కడకు రావద్దని ఆజ్ఞాపించి పోయింది. అయితే తల్లిని ముందు పోనిచ్చి తరువాత అందరూ చేరుకొన్నారు. ప్రక్కయింట్లోవుండి అందరూ చూడడం ప్రారంభించారు. వారు మృత్యువునుచూడడం అదే మొదటిసారి. వారంతా విషణ్ణపూదయాలతో ఉన్నారు.

అరోజు తల్లితోబాటు శాస్త్రిగారుకూడ ఆ యింటికి వచ్చారు. లలితాదేవిగారు శాస్త్రిగారినిచూడడం అదే మొదటిసారి. అప్పటికి ఆమెకు పడకొండోపడు. అంతా ఏడుస్తున్నారు. శాస్త్రిగారు మవునంగా ఒకవైపున నిలబడిఉన్నారు. అంతా ఏడుస్తున్నారకాని, లలితాదేవిగారు, శాస్త్రిగారు కంట తడిపెట్టడంలేదు. అలాంటి శాస్త్రిగారితోపే కొంతకాలానికి లలితాదేవిగారికి వివాహము జరిగింది.

లలితాదేవిగారి తల్లికి శాస్త్రిగారు నచ్చారు. వారి పెద్దఅక్క వివాహం ప్రసక్తి ముందు వచ్చింది. అయితే శాస్త్రిగారి తల్లి

వివాహానికి ఆంగీకరించలేదు. వారి అక్క వివాహం వేరొకచోట జరిగింది. తరువాత రెండు సంవత్సరాలకు లలితాదేవి వివాహ ప్రసక్తి వచ్చింది. వియ్యపురాండ్రద్దరూ అంగీకారానికి వచ్చారు. లలితాదేవి తల్లి ఈ ప్రస్తావన తన కుమారునితో సంప్రదించింది. కాని పెండ్లంటే నూరేళ్ళపంట. మనము జాగ్రత్తగా ఆలోచించి చేయాలి. తొందరపడవద్దని కుమారుడు తల్లిని హెచ్చరించాడు. కాని కుమారునికి మూడు మంచి సంబంధాలు తగిలాయట. వాటి మీద దృష్టితో లలితాదేవి అన్నగారు ఆమె తల్లిగారికి అలా సలహాయించాడు.

ఆరాత్రి లలితాదేవిగారు ఒక విచిత్రమైన కలగన్నది. ఒక దేవాలయంలోనికి పూజకోసం వెళ్ళినదట. తన చేతిలో ఒక పూల దండ ఉన్నది. తాను లోపలికి ప్రవేశించగానే శాస్త్రిగారు దేవాలయ ములోనుండి బైటకువచ్చి ఆగారట. తానుకూడ ఆగి శాస్త్రిగారికి మెడలో పూలదండ వేసిందట. దానికి ప్రతిగా శాస్త్రిగారు ఒక పుష్పగుచ్ఛాన్ని యిచ్చారట. అప్పుడు వారి ఆనందానికి మేరలేదు. ఇంతలో మెళకువవచ్చి త్రుళ్ళిపడి లేచిందట. పరిశీలిస్తే అంతా కల. ఇక తనకు ఆ రాత్రి నిద్రపట్టలేదట.

నిజంగా స్త్రీకి గాని పురుషునికిగాని మనసు కుదిరితే ఎన్ని కలలు కంటారో ఎంత త్యాగము చేస్తారో చెప్పలేము. లలితాదేవి గారికి అదేద్యాస, అదేద్యాసం. కాని తన అన్నయ్య మాత్రం పెద దారులు త్రొక్కడం తనకు బాధ అనిపించింది.

తాను ఆ పరిస్థితులలో నిస్సహాయురాలై తాను చిన్ననాటి నుండి కొలుచు సాలిగ్రామంని తన ధ్యానములో నిగ్గదీసింది. ఎంత పట్టుదలో చెప్పడానికి తన యిష్టదైవాన్ని ఎంతగానో ఆరాధించింది అర్థించింది. కానీ నోరులేని బొమ్మ. విశ్వాసం అలాంటిది. తన యిష్టదైవంకూడా తనకు అంకెకు రాలేదని వ్యవహారము బెడిసి నప్పుడల్లా సాలి గ్రామమును నీళ్ళలో ముంచేది. నీవునాకు శాస్త్రి గారిని కాకుండా ముంచుతున్నావు కాబట్టి నిన్ను నేను ముంచు తున్నానని ఆమె భావన.

అన్నయ్య వరాన్వేషణకు బైల్చదేరగానే సాలిగ్రాం తన మొర వినలేదని ఊపిరాడకుండా నీళ్ళలో ముంచేది. ఆ సంబంధము తప్పిపోయిందనగానే సాలిగ్రామమును నీళ్ళలోనుంచి బైటకు తీనేది. ఒకరోజు బెనారస్ లో మంచి సంబంధముంది, కట్నాలు, కానుకలూ అన్నీ ముగిశాయి కాని వరుణ్ణి చూడాలని బెనారస్ కు అన్నయ్య బైలుదేరాడట. ఆ మాట వినగానే సాలిగ్రామముకు మళ్ళీ తిప్పలు వచ్చి నీళ్ళలో ముంచింది. ఆ వ్యవహారానికి పెళ్ళి చూడగా వరుడు నచ్చలేదట అందువలన తిరిగివచ్చి తల్లితో చెప్పాడు. ఇక సాలీ గ్రామముకు బందీ విడుదల. ఎట్టకేలకు వారి అన్నయ్య శాస్త్రిగారితో వియ్యానికి ఇచ్చగించారు. ఇలా రెండు సంవత్సరాలకు వ్యవహారం ముడిపడింది. లలితాదేవి రొట్టె విరిగి నేతిలో పడింది. పెళ్ళి నిశ్చయమయింది. ఘరదక్షిణగా ఒకరూపాయి ఒక తాను గుడ్డ, పండ్లు, పసుపు పుచ్చుకొన్నారు.

వివాహానికి పూర్వము ఈ సంబంధము గురించి తనతో ఒక్కసారైనా తల్లిగారు సంప్రదించ లేదని శాస్త్రిగారు అన్నారట లగ్నం మే 16న భాయంచేసారు.

వివాహము

పెండ్లివారు మే 15వతేదీనాటికి చేత్ గంజ్ చేరారు. పండితులు వివాహం జరిపించడానికి ఆయత్తమయ్యారు. శాస్త్రిగారు పెండ్లిప్రతిజ్ఞ మేమే స్వయంగా చేస్తామన్నారు. విద్యావంతులు కొన్ని మూఢనమ్మకాలను, సనాతన ధర్మాలను వ్యతిరేకిస్తే మండి పడేవారు అనాటి పెద్దలు వీరు ఆచారాలను మంటగలుపుతున్నారని వాళ్ళ కడుపుమంట. విద్య వికసించినతరువాత ఎన్నో మార్పులు విజ్ఞానులు ప్రవేశపెట్టారు. విద్యావంతుడైన శాస్త్రిగారు వెలిబుచ్చిన భావము పెద్దలకు గొంతున పచ్చి వెలక్కాయ పడినట్లయినది. అందులో అప్పుడు ఘరీ మూఢనమ్మకాలు ఎక్కువ.

ఇదేం విపరీతమని అమ్మలక్కలు మాతులు విరిచారు. ఎంత చదువుకుంటేమాత్రం ఆచారాలు త్రోసివేయడమా? "పదండి, పదండి సంబంధంగానే ఉంది ఈ పెండ్లి" అని గొడవపెట్టారు. శాస్త్రిగారు తన పట్టుదల వదలలేదు. బుద్ధిమంతులైన పెద్దలు తన పక్షం వహించి శాస్త్రిగారిమాటను బలపరిచారు. ఆ మాత్రంపతిజ్ఞ మేము చేయకపోతే యింకా పెండ్లిమిటి? అని విస్తుపోయారు. నిజంగా పురోహితుడు తెలియనిభాషలో పలికే ప్రమాణాలు అందరికీ తెలియవుగదా! చివరికి వ్యవహారం ఒక కొలిక్కివచ్చింది.

శాస్త్రిగారి మాటప్రకారమే పెండ్లిజరిపించారు పండితులు. ఆయన పంతం నెగ్గింది.

వివాహాది కార్యాలలో కొన్నికొన్ని అనర్థకాలు జరగడం కద్దు. అది దురదృష్టవంతుల దుస్థితి. పెండ్లివైభవం సవ్యంగా అనుభవించడం అందరికీ దక్కదు. పెండ్లందే ఏదోకీడు జరగడం మనం చూస్తూనేఉంటాము. పెళ్ళివారిపడవ మునిగిందనో, పెళ్ళి వారిబస్సు బోల్తాకొట్టిందనో, ఎవరో పోయారనో అపశకునాలు జరుగుతూఉంటాయి. కాని అంత ఘోరము జరిగిందని కాదుగాని లలితాదేవి పెండ్లిపీటమీద కూర్చున్నది. అసలీపెండ్లి వేసవిలో జరగడము పెండ్లిబట్టలతో ఊపిరాడని స్థితి. పీటమీద ఉండగనే కందిరీగ లంగాలో జొరబడి ఒకటికి మూడుసారులు కుట్టింది. ఆ బాధ చెప్పశక్యముగానిది. దులపడానికి వీలులేదు. పెండ్లిపీటమీద ఆ బాధ తనకుతక్కు అన్యులకు తెలియదు. చివరకు కందిరీగను చేతితో పట్టుకొని దారముతో కట్టివేయగలిగినది. పాపము ఆనాటి ఈ దుస్సంఘటన తనకు ఎప్పుడూ జ్ఞప్తికివస్తూనే ఉంటుంది.

సామాన్యంగా వివాహమంటే మహావేడుక. అటువంటి శుభదినం అందరికీ పండుగే. కొన్నికొన్ని ప్రాంతాల వారి సాంప్రదాయం ప్రకారం రకరకాల వేడుకలు జరుపుతారు. పెండ్లయిదంపతులు యింట్లో ప్రవేశించేముందు ఆడబిడ్డలు అడ్డం నిలబడి నీ భర్త పేరు చెప్పమని ఆ క్రొత్త పెళ్ళికూతుర్ని సిగ్గన్నా వదలందే నిలవేస్తారు. కాని తప్పదు అలా చెబితే ఆడబిడ్డల కెంతో ఉల్లాసం. పైగా వళ్ళెం పడతారు. వారికి ముడుపు చెల్లించందే

దంపతులు ఇంట్లో అడుగుపెట్టే ప్రాస్తం ఉండదు. ఇలాంటివి ఎన్నో చిత్రాతి విచిత్రంగా జరిపించి ఆడబిడ్డను బావమరదులు తమ సరదాలు తీర్చుకొంటారు. పిల్లకి చెలగాటం ఎలక్కి ప్రాణ సంకటంగా ఉన్నట్లు దంపతులకు మరీ పెండ్లికూతురికి యిబ్బంది. కొంతమంది ఆచారమైతే పెండ్లికొడుకు బుట్టలో కూర్చుంటే పెండ్లికూతురు బుట్ట ఎత్తుకొని అవతల పెట్టాలి. పెండ్లికొడుకు ఇనుప సరుకయ్యి పెండ్లికూతురు నాసిరకమైతే చిక్కే. ఎంత మహానాయకుడైనా మన శాస్త్రిగారికి లలితాదేవికి అలాంటి యిబ్బంది కలుగక పోలేడు. వారి సాంప్రదాయం ప్రకారం లలితాదేవి కాలి క్రింద రుబ్బుడు పత్రాన్ని పెట్టారు. ఒక్క ఊపులో శాస్త్రిగారు దానిని కాలి క్రిందనుండి లాగాలి. ఒకవేళ గట్టిగా నొక్కిపెడితే శాస్త్రిగారు లాగలేకపోతే తన చెలికత్తెలు ఎగతాళి చేయడం యిష్టంలేక తానే తేలికగా అదిమిపెట్టి శాస్త్రిగారి పని సులభం చేసింది.

వారి సాంప్రదాయం ప్రకారం ఒకరి నోట్లో ఒకరు పెరుగు పెట్టవలసి వచ్చింది. ముసుగు ఉండడం వలన శాస్త్రిగారు వధువు నోట్లో పెరుగు పెట్టలేక పోయారు. పెరుగు ముసుగుకు బాగా అంటుకొన్నది. మొత్తంమీద లలితాదేవి చేత బలవంతాన శాస్త్రిగారి నోట పెరుగు పెట్టించారు. ఈ లోపల వర్తననవారు శాస్త్రిగారి బుగ్గలకు పెరుగు పులిమారు.

ఆ పెరుగు పళ్ళెంలోనే ఒక నాణెంవేసి వడ్డావరులను తీయ మంటారు. ఆ పండ్లములో కూడా శాస్త్రిగారే గెలిచారు.

నాగరకులు కాబట్టి వెనకొడతారు. అయినా శాస్త్రిగారు ఈ పరీక్షలు నెగ్గక తప్పలేదు.

వివాహానంతరము నెలవుతీసికొని రామనగరువస్తూ శాస్త్రిగారు లలితాదేవితో ఒక్కమాటన్నారు, అదేమిటో తెలుసా! “అమ్మను జాగ్రత్తగా చూడాలి.” అది ఆయన కోరిక. తల్లింటే తనకు పంచప్రాణాలు. దురదృష్టవంతులైన ఈ దంపతులకు తండ్రులు చిన్ననాడేపోయారు. అలాంటప్పుడు తల్లి పంచప్రాణాలు కాకేముంది. తల్లిని ఘనంగా సాకేవారిసంఖ్య తొక్కంలో అరుదు. తల్లిపూట జవదాటి ఎరుగరు శాస్త్రిగారు.

అక్కడనుండి శ్రీ లాలాలజపతిరాయ్ స్థాపించిన సొసైటీలో నెలకు 50 రూపాయలకు ఉద్యోగానికి కుదిరారు శాస్త్రిగారు. సొసైటీ నియమావళి ప్రకారము వివాహమైనవారికి నెలకు పది రూపాయలు పెచ్చుయిస్తారు. పుట్టిన ప్రతి బిడ్డకు పదిరూపాయలు ఇంక్రిమెంటు. అంతేకాక యింటి ఆద్వైకింద నెలకు 20-రూపాయలు ఇచ్చేవారు. వివాహమైన తరువాత జీతం మొత్తం 105 రూపాయలైంది. అది శాస్త్రిగారి దక్షత, సత్యసంధత పట్టుదల కారణమైనా, లలితాదేవి అదృష్ట వంతురా అని అంత అనేవారు. పెద్దల్లో ఒక విశ్వాసముంది. “నిజంగా... గోడ్డాచ్చిన వేళ, బిడ్డాచ్చిన వేళలో విశేషముగా జిక్కుకొన్న యింట్లో పాదం మోపగానే సరికల్గి సొచ్చిందని మురిసిపోతారు. ఆ విధంగా లలితాదేవిగారి కాపురం కొంచెం పుంజుకొన్నది. శాస్త్రిగారిని ఆ మీదట మీరట్ నుండి బెనారస్, బెనారస్ నుండి అలహాబాద్ కు మార్చారు.

జీరోరోడ్ లో ఒక యిల్లు అద్దెకు తీసుకున్నారు. శాస్త్రిగారి తల్లి కూడ అక్కడికి చేరుకున్నారు. మేడపైభాగంలో శాస్త్రిగారి కాపురం. క్రిందిభాగంలో వినోదినిగారి కుటుంబం కాపురముండేది. వినోదిని మనస్సు దేశ సేవకు అంకితమైంది. సభలన్నా, సమావేశాలన్నా ముందడుగుమీదుండేది అవిడ. పాపం భర్త యింటి పనులు సరిపెట్టుకునేవారు. ఒక్కొక్క కాపురం (దాంపత్యము) అలా సాగిపోతూ ఉంటుంది. వినోదినిగారి దేశ పరాయణత్వపు ఆకాంక్ష బాగా నచ్చింది శాస్త్రిగారికి. లలితాదేవిగారినికూడ అలా ఉండాలని శాస్త్రిగారు అభిప్రాయపడేవారు. ఆడది యింటిపనులు చూచుకొనకపోతే యిల్లు బిడ్డలు పాడైపోతారని లలితమ్మగారి విశ్వాసము. సభలకు, సమావేశాలకు హాజరుకమ్మని శాస్త్రిగారు కోరుకునేవారు. కాని లలితాదేవి అత్తగారికి యిష్టముండేదికాదు. తల్లి కెదురుచెప్పేవారుకాదు శాస్త్రిగారు.

పెద్ద పెద్ద నాయకులు వచ్చినప్పుడు మాత్రము వారి అత్తగారే సభలకు తీసికొని వెళ్ళేది. అప్పుడప్పుడు అత్తగారి ఆనుమతితో లలితాదేవిగారు భర్తతో సభలకు వెళ్ళేది. అత్తగారి వెంట వెళ్ళేటప్పుడు పర్లా తప్పనిసరిగా వేస్తుకోవాలి. పర్లా లేకుండా బైబికి ఫ్రెళ్ళడానికి అత్తగారికి సుతరాము యిష్టముండదు. అరొక ఆభారము. తల్లి కిష్టములేనిపని చేయవద్దని శాస్త్రిగారి ఉద్దేశం. ఈ విధంగా ఆ దంపతులమధ్య అనురాగాలు, అశ్రయాలూ క్షణక్షణం మెదులుతూ ఉండేవి. వారి దాంపత్యంలో కలతలకు ఆస్కారం లేకుండా వారి మనోభావ పరంపరల నాకరి

కొకరు తెల్పుకుంటూ సంసార సాగరాన్ని ఈదడం సుఖతరం చేసు
కోవడానికి కృషి సల్పారు.

సతీపతుల అనురాగము

సురాసు రోజులు మారుతున్నాయి. అప్పటి స్థితివేరు.
వారు కాపురం పెట్టినకడనుండి ఉన్న పరిస్థితులువేరు. మాట్లాడే
విధానం, స్నేహితులను కలుసు కోవడం అవన్నీ వేరుగా ఉండేవి
శాస్త్రీగారు వైభాగంలో ఉండేవారుగదా! నీత్య కృత్యంలో ఎక్కి-
దిగడం చాలా యాతన. ఇక బరువుతో మెట్లు ఎక్కడం బాధగదా!
పెద్దతనములో ఉన్న అత్తగారు నీళ్ళు తేవడం యిష్టంలేక కోడలు
గారే ఆ పనికి పూనుకొన్నారు.

కాని తానూ అడమనిషిగదా! బిందెతో ఎక్కడూ దిగడం
బాధగానే ఉన్నది. భాద్యపడే బాధాభర్తగారికి యిష్టముండేది
కాదు అందువలన భర్తగారే నీళ్ళు తెచ్చే విషయంలో తోడ్పడే
వారు. మెట్ల దగ్గరకు రాగానే దిగివచ్చి బిందె అండ్లకొనేవారు.
మరలా మెట్లు దిగివచ్చి బిందె యిచ్చి తన పని సుఖపరుచేసారు.
అందువలన కొంతశ్రమ తగ్గింది. అనాటినుండి లలితాదేవికి.

జీరో రోడ్డులో దాదాపు 80 మోసాయి గదిపి, అతరువాత
లీడరు రోడ్డుమీద యిల్లు. దొడగ్లో మకాంమార్పారు. ఎక్కడికి
పోయినా మేడ వైభాగంలో అద్దెకుండడం తప్పలేదు. ప్రాసని
చేయాలన్నాడబ్బుండాలి. డబ్బుంటే మానవుడు బాధలు పడవలసిన
షని లేదుగదా! డబ్బే ఉంటే పనిమనిషిని పెట్టుకుంటే సౌకర్యపని.

యంటిపని ఆగుతుందా? వంశ రూపాయల్లో జీవితం వెళ్ళబుచ్చా
లంటే నీళ్ళు, పాలు కొనుక్కు తినాలంటే ఏమూల కబురు? అందు
వలన లేనివారు ఏదోవిధంగా బొదుపుగా అమోరించడం తప్పదు.
అందువలన భార్య కష్టం చూడలేక డబ్బుతో సుఖపెట్టలేక తానే
యంటి పనుల్లో సాయపడుతూ కాలం వెళ్ళగడిసేవారు.

క్రిందిభాగంలో మోహన్లాల్ గౌతమ్, ఆయన భార్య
ఉండేవారు. ఒకరికొకరు తోడుగా ఉండేవారు. అప్పుడువారి పెద్ద
కుమార్తె కుసుమ్ కడుపున పడింది. గాంధీజీ ఉప్పుసత్యాగ్రహం
ప్రారంభించారు. ఉద్యమం ఉధృతం కాసాగింది. ఏ తణాన ఏమో
తుందో తెలియదు. జైలుయాత్రలు ప్రారంభమైనాయి.

ఒకరోజురాత్రి టోజనంచేస్తూ శాస్త్రిగారు అందరూ వినేటట్లు
బహుశా రెండుమూడు రోజుల్లో జైలుకు వెళ్ళాల్సి వస్తుందని
టూకీగా అందించారు అకస్మాత్తుగా యీ పని జరిగితే అందరూ
ఖంగారుపడతారని ఆయన భావనని మొందుగానే వారిని దైర్యంగా
నిలబెట్టడానికి నేను జైలుకువెళ్తే ఎవ్వరూ ఏడ్వవద్దని అన్నారు.
ఏడిస్తే సామీద ప్రేమలేనట్లేనని వారికి ఏడ్వకు అడ్డీవేశారు

అది జరిగిన రెండోరోజో, మూడోరోజో తల్లిగారు యిద్దరు
చెల్లెళ్ళను వెంటబెట్టుకొని ఏదో మొక్కుకోసం వింద్యాచల్ వెళ్ళారు.
సాయంత్రంలో పంటిరిగివస్తానన్నారు. ఆరోజు శాస్త్రిగారు తాబోతో
ముఖ్యపట్టణమైన మేజా వెళ్ళారు. ఆయనకూడ సాయంత్రంలో పంటి
రిగి వస్తానని చెప్పి వెళ్ళారు. ఉప్పు సత్యాగ్రహానికి వెళ్తున్నట్లు

చెప్పలేదు. సాయంత్రం ఎన్నిగంటలకు వస్తారని అడిగితే సాధ్యమైనంత తొందరలో వస్తానని వెళ్ళారు. ఆరోజు లలితాశాస్త్రిగారి ఆరోగ్యం దాగుండలేదు. చూలాలు. అన్నివనులూ సరిపెట్టుకోవాలి. పైగా యిదొక దిగులు. అందువలన వంటపని పూర్తి చేసి భర్తరాగానే వేడివేడిరొట్టెలు కాల్చిపెట్టవచ్చునని పిండి నానబెట్టింది. ఆరాత్రి వంటచేయడంలో గొతంగారిభార్య సాయపడింది.

కటకటాలమధ్య బ్రతుకు ప్రారంభము

చీకటి పడిన తరువాత అత్తగారుగాని, భర్తగారు కాని రాలేదు గొతమ్మ భార్య కొంచెం విశ్రాంతి తీసుకోమని చెప్పిపెళ్ళింది. శాస్త్రిగారు వచ్చిన పిదప రొట్టెలు చేసి పెడతాననికూడ అండగా పలికింది. వెళ్ళి పండుకొన్నదేగాని నిద్ర పట్టడంలేదు. ఏవో ఆలోచనలు మనస్సులో అశాంతి చెలుదేరింది. ఆయనగారు ఎందుకని రాలేదు? సత్యాగ్రహం యింకా మొదలు పెట్టలేదు గదా! అని పిట్టగోడ ధగ్గరకెళ్ళి నిలబడి చాధులు చూస్తోంది. మనస్సులో ఎంతో సోదిలోకూడ అంతే వచ్చింది. కొంచెం నేపట్లో లారీ కన్పించింది.

ఆ లారీలోపలనుంచి "ఇంక్విలాబ్" "గాంధీజీకి జై" అనే నినాదాలు మారు మ్రోగుతున్నాయి. లారీలోపల చాలామంది సత్యాగ్రహులున్నారు. చివరలో శాస్త్రిగారు కూర్చున్నారు. లలితా దేవిని చూచి చేయి ఊపారు. తన అనుమానం నిజమైంది. కను రెప్పలార్పకుండా చూచింది. ఆయినా యింకా అనుమానం. లారీ

పెళ్ళిపోయింది. కళ్ళవెంట బొటబొట నీళ్ళుకారాయి. ఏడిస్తే ప్రేమ తక్కువన్న శాస్త్రిగారి మాటలు చటుక్కున గుర్తుకొచ్చాయి ఆ మీదట కళ్ళనీళ్ళు కళ్ళలోనే కుక్కు కొన్నది.

క్రిందికి దిగివచ్చింది. ఏమేమో ఆలోచనలు. శాస్త్రిగారు జైలుకు వెళ్ళడం తను చూడడం అదే మొదటిసారి. అయినా ఆయనగారు శాస్త్రిగారు ఔనకాదా అని సందేహం యింకా తీర కుండాఉంది తనకు. కన్నీరు ఎంత ఆపుకొన్నా ఆగడంలేదు. అవి ఆపలేక పైటచెంగు అడ్డువేసింది. రాత్రి తొమ్మిది గంటలకు అత్తగారు వచ్చారు. విషయమంతా ఆమెగారికి వివరించి చెప్పింది ఆమెకు నమ్మకంలేదు. పైగా నీవు ఎవరినిచూచి భ్రమ పడ్డావో నని అత్తగారు తరాయించారు. లారీ చివరి భాగంలో 'బోపీ' పెట్టు కొని కూర్చున్నారన్నది "బోపీలు అందరికీ ఉంటాయి, మన అబ్బాయని సిద్ధాంత మేముందని తన వేదాంతముతో సరీగ్గా నీవు చూడలేదని చూచిన కళ్ళను గ్రుడ్డి కళ్ళు చేసింది అత్తగారు. నీవు చూచినవాడు "బచవా"కాదులే పద అన్నంతిందాం అని కోడలు గారికి హుకుం జారీ చేసింది అత్తగారు.

పాపం లలితాదేవికి అసలే ఆరోగ్యం బాగాలేదు. గుండె దడదడలాడుతుంది. పైగా యిదొక దిగులు. అత్తగారి ఒత్తిడివలన బలవంతాన ఒకరోజు ఎంగిలిపడిలేచి మామూలుగా తన అత్తగారికి చదివి వినిపించే రామాయణగ్రంథాన్ని ఛిప్పింది. చాల దగ్గరగా కూర్చుని అత్తగారికి సుందరకాండఘట్టం వినిపించింది. కొద్దిసేపట్లో ఆమెగారు నిద్రపోయారు. ఇంకా పొయ్యి ఆర్పలేదు. ఇంకా వస్తా

రేమోనని ఆశ. ఆశకు అంతులేదుకదా ! ఒకవేళ శాస్త్రిగారువస్తే, అని మళ్ళా అనిపించింది. తాను స్వయంగా లారీలోఉన్న భర్తను చూచినా అత్తగారి మాటలవలన ఆ నమ్మకం కాస్త సన్నగిల్లింది. పూర్వము ఎవరో యజ్ఞానికి మేకను తీసుకువెళ్తున్నారట. దానిని దొంగలుచూచి కాడేఘాలని నాలుగుచోట్ల ఎడమెడంగా దారికాచి, ఒకరినిమించి ఒకరు ఏం బ్రాహ్మణుడవయ్యా ! మరీ పచ్చికలిగా ఉంది. యజ్ఞానికి బలిగా కుక్కను తీసుకెళ్తున్నావా, అని వరుస వరుసగా నలుగురూ అనేకారు ఆ అన్నది ఒక్కరిద్దరుగోడు. నలుగురాయె. ఆ బ్రాహ్మణుడు నిజంగా అది కుక్కేనని భ్రమించి వదిలిపెట్టాడు తనమేకను. ఇదే మంచి అనుగుణ - వాళ్ళామేకను కాజేసి వారి పబ్బం గడుపుకున్నారు. అదేవిధంగా లలితాదేవిగారు కూడ అత్తగారి వాదనలో గెల్వలేకపోయింది.

దాదాపు పదకొండుగంటలు కావొస్తుంది. ఎవరో తలుపు తట్టారు. శాస్త్రిగారేననుకొని కొంత గుండెద్రైర్యం తెచ్చుకొని గబ గబావచ్చి తలుపుతీసింది. కాని తలుపుతట్టినవ్యక్తి శాస్త్రిగారుకాదు. శాస్త్రిగారే తాను పోలీస్ స్టేషనులో ఉన్నానని తెలియజేయడానికి ఎవరో పంపించారు. అత్తగారుకూడ యీ సవ్యడివిని లేచి కూర్చోని, ఆ అబ్బాయిని కూర్చుండబెట్టి గబగబా పూరీలు చేయ మనిచెప్పింది కోడలికి. ఆడబిడ్డలుకూడ లేచారు. అందరూ కళ్ళ నీళ్ళు కళ్ళకు కుక్కుకోవడం ప్రారంభించారు.

పూరీలు తీసికొని తల్లిగారు ఆ వచ్చినవ్యక్తితో పోలీస్ స్టేషన్ కు వెళ్ళింది. అప్పటికే శాస్త్రిగారు మిగతా సత్యాగ్రహులు

భోజనాలు ముగించారు. అయినా అత్తగారి బలవంతాన శాస్త్రీజీ రెండుపూరీలు తిన్నారు. ఆ మీదట ఆమె తిరిగివచ్చి “బచవా” హాయిగా జైలుకెళ్తుంటే నీవు పస్తులుండడమా? అని కోడల్ని పూరీలు తినమన్నది. అత్తగారి ఆజ్ఞ శిరసావహించక తప్పలేదు అవిడకు. “బచవా” అంటే తల్లిగారు కొడుకునుపిలిచే ముద్దుపేరు.

ఎంత ప్రయత్నంచేసినా ఆరాత్రి లలితాదేవికి నిద్రపట్టలేదు. ధారావాహికంగా కన్నీరుకారుతూఉంది. కడుపులో దుఃఖముంటే కన్నీరెలా ఆగుతుంది! సరే, శాస్త్రీగారిని మకాలా జైలుకు పంపించారు. కొన్నిరోజులు గడిచాక శాస్త్రీగారిని చూడడానికి వారు దరఖాస్తు పంపించారు. దరఖాస్తు మంజూరయింది. లలితాదేవిగారూ ఆడబిడ్డలు అందరూకలిసి వెళ్ళారు. ఇసుప కటకటాలలోపల జైలు గదిలోనికి శాస్త్రీగారు వచ్చారు. తల్లి చెల్లెండ్రతో కష్టసుఖాలు ఘట్టాడుకున్నారు. తల్లిగారుంధధంవలన లలితాదేవిగారితో ఘట్టాడ లేదు. పూర్వము అత్తమామల ఎదుట కొడుకు, కోడండ్లు మాట్లాడుకోవడం తప్పుగా ఎంచేవారు. ఇప్పటికీ ఆ ఆచారాన్ని పాటించే ఏ కొద్దిమంది లేకపోలేదు. యంతలో యిచ్చిన గడువు 20 నిమిషాలు ముగిసింది. పోలీసుజవాను వచ్చాడు. శాస్త్రీగారిని తీసికొని వెళ్ళటానికి. వదిన ప్రసవించిన తరువాత ఎవరియిండ్లకు వారు వెళ్ళమని అన్నయ్య చెల్లెండ్రకు చెప్పారు. నిజమైన ప్రేమ ఇటువంటి సమయాలలోనే పరీక్షకు నిలబడుతుందనికూడ అన్నాడు. పేదవ తల్లిగారి కాళ్ళకు నమస్కరించి లోనికివెళ్ళారు శాస్త్రీగారు.

భర్త ఎడబాటు సహించలేని భార్య

ఇక వారు జైలు శిక్షతో వీడరు రోడ్డులోని యింటిముక్కాం ఎత్తివేసి రామనగర్ చేరుకొన్నారు. కుసుమ్ పుట్టగానే పురుడు పోసి ఆడబిడ్డలు అత్తగారిళ్ళకు వెళ్ళారు.

శాస్త్రిగారు జైలుకు వెళ్ళడానికిముందు ఒక పెద్ద ఘట్టం జరిగింది శాస్త్రిగారు వీడరు రోడ్డులోని యింటికి చేరుకోగానే లలితాదేవి ఒక సమస్యను ఎదుర్కోవలసి వచ్చింది. షోలా పూర్ లో కాంగ్రెస్ కు సంబంధించిన ఏదో ఒక సంఘటన జరిగిందట. ఆ సంఘటనవలన మార్షల్ లా జారీ చేయబడింది. అయినా దేశం నలుమూలల నుండి స్వయం సేవకులు వస్తూనే ఉన్నారు. తుపాకీ గుళ్ళకు ఎంతోమంది బలవుతున్నారు. శాస్త్రిగారి పేరుకూడ అక్కడికి వెళ్ళడానికి పంపించారు. ఆ విషయము పురుషోత్తమదాస్ టాండన్ గారికి తెలిసి లలితాదేవిగారికి శాస్త్రిగారిని పోవద్దని తన తల్లిచేత చెప్పించమని కబురు పంపారట. ఎందుకంటే టాండన్ గారు ముందుగానే అక్కడకు వెళ్ళవద్దని గట్టిగా సలహాచెప్పారట. కాని ఆయన వారి మాట విననందున ఈ విధంగా కబురు పంపించారు ఈ విషయం లలితాదేవి అత్తగారికి నివేదించింది. ఆమెవిని పది నిమిషాలు మౌనము పాటించింది. తదుపరి తననిర్ణయాన్ని బైటపెట్టింది "నేను బచవాను వెళ్ళొద్దని చెప్పను. ముందుకు వేసిన అడుగును వెనుకకు వేయమనడం మంచిదికాదు. దైవనిర్ణయం ఏది ఎలాఉంటే అది అలా

జరిగితీరుతుంది. అని అన్నారాదు. అత్తగారిమాటలువిని లలితాదేవి మొల్లున ఏడ్చింది. సాయంత్రానికి శాస్త్రిగారు యింటికి రానే వచ్చారు.

వెంటనే వారితో మాట్లాడడానికి లలితాదేవికి వీలు చిక్కలేదు. భోజనాలయ్యాక వారితో ముచ్చటించడానికి వీలుచిక్కింది. షోలాపూర్ వెళ్ళవద్దని తన ప్రియమైనభర్తను ఎంతగానో బ్రతిమలాడింది, ప్రాధేయపడింది లలితాదేవి. కాని శాస్త్రిగారు అక్కడికి నేను వెళ్ళితిరాల్సిందేనన్నారు. అయితే నన్నుచూడ అక్కడికి తీసికెళ్ళమని కోరింది. అక్కడ నీవేమీ చేస్తావని శాస్త్రిగారు ప్రశ్నించారు. మనిద్దరం వెళితే అమ్మనెవరు చూస్తారన్నారు. అయితే నేనిక్కడ బంటరిగా ఉండను మీరు ఎక్కడికి వెళ్తే నేనక్కడికి వస్తానని పట్టుబట్టింది లలితాదేవి. రావడానికి వీల్లేదని శాస్త్రిగారు మందలించారు. ఎక్కెక్కీ ఏడ్వడం ప్రారంభించింది ఆవిడ. శాస్త్రిగారికి ఒకప్రక్క జాలి, మరోక ప్రక్క కోపం వాగా రగులుతుంది. కోపం అపుకోలేక నీవు నన్ను తిట్టినా ఇంత కష్టంగా ఉండేదికాదు. నీ మాటలు నన్ను భాధపెట్తున్నాయి. ముందు ముందు నేను యిలాంటి కార్యక్రమాలు చాలా ఎదుర్కొన వలసి ఉంది నేను నిన్ను ఎక్కడికి తీసుకెళ్ళనని కోపగించుకొన్నారు. మరలా భార్య దీనస్థితికి జాలివేసింది కొంత నిమ్మశుళించారు. తాపీగా ఆలోచించారు. చివరకి తన నిర్ణయాన్ని లలితాదేవితో చెప్పారు. అయితే నేను షోలాపూర్ వెళ్ళడం మానివేస్తున్నాను. కాని ఒక్క షరతు ఇక ముందుముందు అడ్డురావని మాటిమ్మని తన తప్పుకు

చెవులు పట్టుకోమన్నారు. భర్తముందు చెవులు పట్టుకొంటే తప్పేముంది. అలాగేనని చెవులు పట్టుకొని చివరకు తనమాట నిలబెట్టుకొన్నది లలితాదేవి.

వీడరురోడ్డు ఇంటిలో లలితాదేవి అత్తగారు ఆడబిడ్డలు వాళ్ళ పిల్లలేకాక ప్రతిదినం యిద్దరు ముగ్గురు అతిథులు వస్తూఉండేవారు. ఉదయం 5 గంటలకు లేస్తే రాత్రి ప్రొద్దుపోయేవరకు తీరదీకాదు. లలితాదేవికి ఉదయాసలేచి యిల్లువాకిలిచిమ్మి, అంట్లుతోమి, పని వెంట పని ముగించేసరికి పన్నెండు గంటలయ్యేది. ఆ తరువాత గుడ్డలుతకడం ఏవోఒకపని ఉంటూనేవుండేది. రాత్రి భోజనమైన తరువాత అత్తగారికి రామాయణం చదివి వినిపిస్తేగాని ప్రక్క వచ్చేదికాదు లలితాదేవి. భార్య బట్టలుతికి అరవచాకిరి చేస్తూఉంటే భర్తగాలుచూచి సహించేవారుకాదు. బహుశా తల్లిప్రేమ, భార్య ప్రేమ త్రాసుపెట్టిచూస్తే త్రాసుముల్లు ఎటూ వంగేదికాదేమో! అందువలన ఇటు తల్లిగారిని ఏమనలేకపోయారు. గుడ్డలుతికేసమయంలో స్నానమనే నెపంతో గబగబా సగం బట్టలుతికి భార్యపని సుళువుచేసేవారు. ఎంత జాలిపరులు, ఎంత విశాల స్వభావులు. వారి స్నానంముగిళాక గుడ్డలు ఆర్చవేసేది శ్రీమతి లలితాశాస్త్రి.

మరీ అలిసిపోతే కొంచెంసేపు నిద్రపోమ్మని సలహాయచ్చేవారు శాస్త్రిగారు. అలన్యంగాలేస్తే అత్తగారు ఊరుకొనేదికాదు. ఆ ఆలస్యానికి ఏవో సాకులుచెప్పి తల్లికి సరిచెప్పేవారు శాస్త్రిగారు. కొడుకున్నంతసేపు ఊరకుండి ఆయన వెళ్ళగానే ఆగిన పనేమిటని కోడల్ని ఆరాతీసేది. అబద్ధాలకు అలవాటుపడ్డవారికి పెంటనే సమా

ధానాలు దొరుకుతాయి. ఎన్నడూ వాటితోలికిపోనివారికి యిబ్బందే; రానురాను తల్లిగారి పోకడనుబట్టి ఆమెమాట ఉల్లంఘించక తప్పేది కాదు.

మామిడిపండ్లన్నా, ఫాల్సా పండ్లన్నా శాస్త్రిగారికి ఎక్కువ యిష్టం. ఫాల్సాల తరుణంలో రెండు మూడుపైసల పండ్లు ప్రతి రోజు శాస్త్రిగారు యింటికి తెచ్చేవారు. కొన్నిపండ్లు ఊరకనే తినే వారు. కొన్ని రసంతీసియిస్తే త్రాగేవారు, ఒకరోజు మధ్యాహ్నం ఎక్కువపండ్లుతెచ్చారు. ఆరోజు లలితాదేవి ఎక్కువపండ్లు తినేసింది. అత్తగారు రామనగర్ వెళ్ళారు. అప్పుడు కనుమ్ కడుపులోనే ఉంది ఫాల్సాపండ్లు దగ్గరపెట్టుకొని నిద్రపోయింది. శాస్త్రిగారు అవతలిగదిలో నిద్రపోతున్నారు. మెలకువవచ్చాక లేచి చూస్తే దోనెలో నాలుగైదు పండ్లకంటే ఎక్కువలేవు. దార్యాభర్త లిద్దరూతప్ప యింట్లో ఎవ్వరూలేరు. నేను తిన్నానని భర్తగారు ఏమన్నా అనుకోంటారేమోనని లలితాదేవి భయం. శాస్త్రిగారి గదిలోకి వెళ్ళి విషయం ఏడుస్తూ చెప్పింది, ఆయన పకపకానవ్వి నీవు తిండిపోతువని నేను అనలేదుగదా. ఎందుకు నీకింత భయం. అమ్మ ఫాల్సాలరసం నీకు మంచిదనిచెపితే నీకు తెచ్చానని ఊరడించారు.

లలితాదేవిగారి ఏకెటింగ్

తన సతీమణికూడా ఫత్యాగ్రహంలో పాల్గొన వలెనని శాస్త్రిగారి తాపత్రయం. అందుకు తనతల్లిగారు ససేమి ఒప్పుకోలేదు. ఏం చేయాలి. ఆ రోజుల్లో వదేశీవస్తు బహిష్కరణోద్య

మం ప్రారంభమైంది. అన్నిచోట్ల చాల పట్టుదలతో సత్యాగ్రహాలు పాల్గొంటున్నారు. ఒకరోజు కమలానెహ్రూగారు మీ భార్య నెందుకు పంపరని శాస్త్రిగారిని నిగ్గదీశారు. ఆయన సమాధానము వెంటనే చెప్పలేకపోయారు. ఆమెను మీరు బైటకు తీసుకు రావలసిందేగాని నావల్ల కాదని తన అశక్తతను కమలానెహ్రూగారికి తెలియజేశారు. వారి మాటైతే తన తల్లి త్రోసిపుచ్చదని శాస్త్రిగారి అభిప్రాయము.

ఒకరోజు కమలానెహ్రూగారు 'ఎక్కా' మీద శాస్త్రిగారు స్నయింటికి వెళ్ళారు. లలితాదేవిని పికెటింగ్ కు పంపమని అడిగింది అంత పెద్దవారు అడిగితే కాదనలేక ఉక్కిరి బిక్కిరై ఎలాగో ఒప్పుకుంది. సరే లలితాదేవిగారు రెండోరోజు బైలుదేరారు. మొదటిరోజు ఏమీ చేయూలో తెలియక ధర్త నడిగింది. షాపుల వద్ద నిలబడి విదేశీ వస్త్రాలను కొనువారిని బహు సమ్రతగా వాటిని కొనవద్దని నచ్చచెప్పాలి. కోపం ఫనికిరాదు. మన వినయంలో వారిని తృప్తిపరచి ఆ బట్టలను కొనకుండా చేయాలని ఉద్బోధించారు శాస్త్రిగారు.

తన స్నేహితురాలు గౌతమ్ భార్య లలితాదేవి యిద్దరూ ఒక దుకాణంముందు నిలబడ్డారు. గడపదాటి బైటకురాని స్త్రీలు ఆడవారినితప్ప మగవారిని అర్థించలేకపోతున్నారు. పరపురుషులతో మాట్లాడాలంటే కొంత ధైర్యం కావాలి. మగవారితో మాట్లాడాలంటే సహజంగా బిడీయం అడ్డువస్తుంది. అందువలన ఆ విధంగా ఆడవారినే కొనవద్దని ఆ రోజు మొట్టమొదటిరోజుగాన అలా

జరిపారు. వారి డ్యూటీ ఉదయం 11 గంటలు మొదలుకొని సాయంత్రం రెండు గంటలవరకు. 11½ గంటలకు వారి కెదురుగా నున్న కొట్టువానికి కొనుగోలు దారునికి మాటమాట పెరిగింది. ఇంతలో ఎవడో దుకాణానికి నిప్పంటించాడు. వాతావరణం గందర గోళమయింది. అశాంతి ప్రబలింది. పోలీసులు హుటాహుటినీ వచ్చారు. ఇక వారు అక్కడ నిలబడితే పరాభవం వాటిల్లు తుందే మోసాని ఒణికిపోయారు. గౌతమ్గారి భార్య యిక యింటికి వెళ్లామని తొందర పెట్టిందిగాని, లలితాదేవి మాత్రం తైముకొందే యింటికి వెళ్తే శాస్త్రిగారు ఏమంటారోనని భయంతో ఎమైనా తైముయ్యే వరకు ఉండామని మొండికెసింది. వదినా మనం ఆడ వాళ్ళం. ఉంటే అవమానాలు తప్పవు వెళ్లామని ఒత్తిడిచేసింది. ఆమె ఒత్తిడికి తట్టుకోలేక ఆడబిడ్డలిద్దరూ యిల్లు చేరారు. శాస్త్రిగారు, గౌతమ్గారు యింటిదగ్గరలేరు. వారు యింటికి వచ్చాక గౌతమ్గారు తన భార్యను గోలచేయడం ప్రారంభించారు. ప్రాణమంటే అంతతీపా? అంత పిరికి దేనికని ఆటలు పట్టించారు మీ వదినగారు ఉండామన్నా నిలవకుండా బైలుదేర తీసుకొచ్చారని ఏమేమో అన్నారు. గౌతమ్గారు శాస్త్రిగారికంటే రెండేళ్ళు చిన్న యింనందున అన్నదమ్ములుగా అలా కలసిపోయారు. అందుకనే వదినా మరదళ్ళనే ఆప్యాయతతో కలసిపోయారు.

ఒకటా రెంటా చెడితేగాని వైద్యుడుకాడు ఎవరైనా. మూడోరోజు మగవాళ్ళనుకూడా కొనకుండా అడ్డుకొనే ధైర్యం వచ్చింది ఆడబిడ్డ లిరువురికీ. ఆడవారిని, మగవారిని ధైర్యంగా

విదేశీవస్త్రాలు కొనవద్దని నమ్రతగా నచ్చచెప్పడం ప్రారంభించారు ఆరోజు అలా గడిచింది. శాస్త్రిగారు గౌతమ్ ఆడబిడ్డ లిరువురూ రెండుగంటలకు యిల్లుచేరారు తైము అయ్యాక.

నాలుగోరోజు యచావిధిగా తైముకు ఆడబిడ్డ లిరువురూ డ్యూటీకి హాజరై పికెటింగ్ ప్రారంభించారు. అప్పుడు ఒక సోదరుడు, సోదరి, తనభార్య కలిసి పెండ్లిబట్టలు కొంటున్నారు. అయిదారువందల రూపాయల బట్టలు కొన్నారు. సరే మీరు ఆ బట్టలు కొనవద్దని ఎదుర్కొన్నారు. పెద్దబేరం చెడగొడుతున్నారంటే సహజంగా దుకాణదారునకు కోపమేగదా! ఆ కోపముతో “విదేశీవస్త్రాలు వద్దంటున్నారు. మీరేమో విదేశీగాజులు ధరించారు.”ని హేళనగా ఎత్తిపొడిచాడు పికెటింగ్ దారుల్ని షాప్ కీపర్.

గాజులు విదేశీవికావని వారి అభిప్రాయం. వాడేమో అవి విదేశీవేనని రెట్టంపసాగాడు. కాదనివారు. ముమ్మాటికీ గాజులు విదేశీవే అన్నాడు షాపువాడు. “మీరు పెట్టుకొన్న గడియారము విదేశీదేగదా” అనిఅన్నది గౌతమ్ భార్య. “ఔను విదేశీనరుకు అమ్మువాడికి నాకేమిటి? విదేశీనరుకంటే మీకులాగా నాకు ఏహ్యము కాదుగదా? అని అన్నాడు.

రోషాలు పెరిగినవి. గాజులు పగులగోడితే అత్తగారేమంటోరోనని లలితాదేవికి భయం. ఏలాగై నా అత్తచాటుకోడలుగదా? స్వేచ్ఛ ఏదీ? సర్వసాధారణంగా తల్లికి కొడుకే ఎదురు చెప్పదాయె. అందువలన వాడిమీద పంతంతో గాజులు తీయడానికి

లలితాదేవి తటపటాయించింది. చివరకు గుండె దైర్యము చిక్కబుట్టుకొని పైటచెంగు చాటున ఒక్కొక్క గాజు తీసివేసి మూటగట్టింది లలితాదేవి. ఇక దైర్యంగా నిలబడి అయితే అవి విదేశీ వైతే మేము మా గాజులు పగలగొడతాము నీవు నీ గడియారాన్ని పగుల గొడతావాయని నిగ్గడిసింది లలితాదేవి. మహారాజులాగా అన్నాడు దుకాణదారుడు. ఇంతలో శాస్త్రిగారు అక్కడికి చేరుకొన్నారు. విషయమంతా చెప్పారు. గాజులు విదేశీ వంటున్నాడతను మీరేమంటారు అని శాస్త్రిగారి నడిగారు. అయితే అనుమానం దేనికి పగలుగొట్టమని నైగజేశారు శాస్త్రిగారు నైగ అందుకోగానే వదిలామరదళిద్దరూ తమగాజులు తీసి ఫక్కుఫక్కున పగులగొట్టారు.

సరే నీవంతు కానీయమన్నారు. నాకేమి అవసరమని దుకాణదారుడు యికిలింపాడు, బట్టలు కొనే సోదరీ సోదరులు తన భార్య అంతా గమనిస్తూనే ఉన్నారు. వాని అవకతవక మాటలకు మండిపోయి ఆ పెండ్లిబట్టలు కొనే అమ్మాయి “నీవు ధూర్తుడివి. దుర్మార్గుడివి ! ఆ అమ్మాయి గాజులు పగలగొట్టింది నీవు జారుకుంటున్నావా ? నీకు సిగ్గులేదా ? హిందూస్త్రీకి గాజు పూసంటే ఏమనుకొన్నావు ? వారి మాంగల్యబలంకదా ? అంత పవిత్రమైన గాజుల్ని భర్త ఎదుటే పగులగొట్టింది సిగ్గులేక తప్పుకొంటున్నావా అని నాలుగు దులిపే సరికి ఆమె భర్తకూడ ఆదుర్మార్గానికి ఆగ్రహపడ్డై కొన్న బట్టలకే వాడి కొట్టులోనే నిప్పుపెట్టాడు; అంతటితో దుకాణం మొత్తం దగ్ధమైపోయింది.

ఎక్కడివాళ్ళక్కడ సద్దకొన్నారు. శాస్త్రిగారు, గౌతమ్ ఎప్పుడు వెళ్ళిపోయారో లలితాదేవి గమనించలేదు. ఇంటికి వెళ్ళగానే కోడలిగారి మొండిచేతులుచూచి అత్తగారు కోపగించింది. ఔను పెద్దవారికి అచారాన్ని అనాచారం చేయడం తప్పుగదా ! ఆ నాటికి జరిగినసంగతి చెప్పి తప్పించుకున్నారు లలితాదేవి.

కన్నబిడ్డలతో ముద్దుముచ్చట

జైలునుండి ఆరుమాసాలకు శాస్త్రిగారు విడుదలై వచ్చారు. కొన్నిరోజులుమాత్రం రామ్మనగర్ లో గడిపి తరువాత బహదూర్ గంజ్ కి మకాం మార్చారు. ఇక అక్కడనుండి బ్రిటిష్ ప్రభుత్వంతో ఏ క్షణాన ఏమీ జరుగుతుందో తెలియదుగదా ! త్యాగజీవులు ఎట్టి కష్టాలకు వెనుకాడరు.

ఒకరోజు స్నానానికని తుండుగుడ్డ పైన వేసుకొని జైలు దేరారు. ప్రక్కనే కుసుమ్ ఉయ్యాలలో కాళ్ళు ఊపుతూ ముద్దుగా కనిపించింది. బిడియంచేత కొంతమంది నలుగురైదుగురు బిడ్డలు పుట్టినా తల్లిదండ్రీ ఎదుట అరవిదిచి మాట్లాడుకోరు. ఏదైనా అవసరమైతే పిల్లల నడ్డంపెట్టి మాట్లాడుకొంటారు, కొంతమందికి బిడ్డలంటే ముద్దుగాకన్నా తల్లిదండ్రీ ఏమన్నా అనుకొంటారేమోనని బహిరంగంగా ఎత్తుకొని ముద్దాడలేరు. అసలు కొంతమందికి పసిబిడ్డలంటే ముద్దేఉండదు. పైపెచ్చు ఎత్తుకోమని యివ్వబోతే చీదరించుకుంటారు. ఈ విధంగా భిన్నభిన్న రుచులుగల తల్లిదండ్రులుంటారు.

మన శాస్త్రిగారికి పిల్లలంటే ముద్దేగాని తల్లిఎదుట తనబిడ్డను ముద్దాడటమంటే తగని సిగ్గు. సామాన్యంగా ముసలాళ్లు యింట్లో ఉండాలనేగానీ ఆయాల్లాగా పనిబిడ్డల మంచీచెడూ అంతా వారే చూచుకొంటారు. తల్లివంతు పాలియ్యడంమాత్రమే. శాస్త్రిగారి తల్లిగారి ఉద్యోగం బిడ్డల్ని పరామర్శించడమే.

ఆరోజు పాపనువదలి తల్లిగారు ప్రక్కవారింటికి ఏదో పని మీద వెళ్ళారు. శాస్త్రిగారికి కుసుమను ముద్దాడడానికి మంచినమయం చిక్కింది. ఇక బిడ్డమీద ముద్దు అప్పుకోలేకపోయారు. గభాలున బిడ్డను లాలించడం ప్రారంభించారు. తల్లిగారుంటే లాలించడం అటుంచి కనీసం బిడ్డపైపుకూడ కన్నెత్తి చూసేవారుకాదట. ఇంతలో తల్లి అకస్మాత్తుగా రానేవచ్చింది. శాస్త్రిగారు తల్లిచేతిలో పట్టు బడ్డారు. ఇక తప్పుకోలేక చిన్నపిల్లలనుచూస్తే ఆడించ బుద్ధిపుడు తుందని అన్నారట.

ఇంకేం మా బరువు తీరుతుంది నీ ముద్దు తీరుతుంది రోజూ ఆడించరాదా అని తల్లిగారు అనుమతించింది. అది మొదలుకొని తన బిడియాన్నికాస్త ఆవలికి వంపించి కన్నబిడ్డను తీరిక చిక్కి నప్పుడల్లా ఆడించడం ప్రారంభించారు. ఆ విధంగా బిడ్డపై తన ముద్దు తీర్చుకున్నారు.

లలితాదేవికి పెండ్రప్పుడు నాలుగైదు నగలు పెట్టారు. కలిగినవారు మొయ్యలేని నగలు పెట్టుకొంటారు. కాని అంపకాత్మైన తరువాత అత్తగారింటి కెళ్ళేటప్పుడు దగ్గరబంధువులంతా తవొకనగా

కానుకగా ఇచ్చారు లలితాదేవికి. పెద్దపెద్ద ఖర్చులలో బంధువులు ఈ విధంగా ఆదుకోవడం ఒక విధంగా చాలా ఉపయుక్తమే. ఈ ఆచారము మంచి భావముతోనే మన పెద్దలు ప్రవేశపెట్టారని చుసము భావించాలి. అన్నీకలసి లలితాదేవికి దాదాపు రెండువేలు ఖరీదుచేసే నగలయ్యాయి. అందువలన తనకు ఎక్కడలేని ఆనందం కలిగింది.

సామాన్యంగా పేదకుటుంబాలలో నామకావాస్తవే పెళ్ళినాడు ఎరువు సొమ్ములుపెట్టి ఆ తరువాత తీసుకోగానే ఇక ఆ కాపురములో సెగలు పొగలు రేగుతాయి. ఉన్నవారికి ఈ అనుభవం అంతు పట్టదనుకోండి. మధ్య కుటుంబీకులు ఒక మాదిరిగా జరుపుకొన్నారు పెండ్లిండ్లు. ఎందుకంటే అడపిల్లలకు సొమ్ములంటే మోజు ఎక్కువ. అలాగే గాజులన్నా బట్టలన్నా ఎంతో యిష్టపడతారు. అప్పటికి తనకున్న నగలకు లలితాదేవి ఎంతో శ్రద్ధ ప్తివడింది.

అప్పుడు బహదుర్ గంజ్ లో ఉంటున్నారు. శాస్త్రిగారి పినతండ్రికి వ్యాపారములో పెద్ద నష్టం సంభవించింది. దానికి వీరు ఆదుకోవలసి వచ్చింది. డబ్బున్నవారికి దయాదాక్షిణ్యాలు తరుగులేనివారే ఉన్నదానిలో ఎంతో త్యాగంచేసి అపదలో అడ్డుపడతారు. అలాంటి త్యాగమేమన శాస్త్రిగారు చేయవలసి వచ్చింది. వారి దగ్గర డబ్బేముంది? సహాయం చేయడానికి. ఇక ఆ నగలే కనిపిస్తున్నవి. అందులో కొన్నినగలు తీసిచ్చి ఆ యిబ్బందికి అడ్డపడ్డారు. లలితాదేవికి యిష్టం లేకపోయినా భర్త మనస్సు కడ్డు

పెట్టడం యిష్టంలేక సంతోషంగా యిచ్చివేసింది. టీకా, కాలిమజ్జెలు ముక్కుపుడక మాత్రం అట్టిపెట్టుకొంది. ఎందుకంటే అవి సౌభాగ్య చిహ్నాలు. నిజంగా అవికూడా లేకపోతే ముఖం చోసికొడుతూ ఉంటుంది. ఆనగలు తీసి యిచ్చారేగాని శాస్త్రిగారు లోలోపల చాలా బాధపడ్డారు. మీర్జాపురం వెళ్ళినప్పుడు ఏమి చెప్పగలవని సందేహాన్ని వెలిబుచ్చారు.

అలితాదేవి ఒక్క చిరునవ్వునవ్వి, "మీకేమి విచారం భయం అక్కర్లేదు. వారికి నచ్చచెప్పేభారము నాదని" దైర్యం చెప్పింది. అదేదో తనకు చెప్పమన్నారు శాస్త్రిగారు. గాంధీజీ ఆదేశం ప్రకారం నగలుతీసి వేశానని చెబుతానన్నది. శాస్త్రిగారు తన భార్య సమయోచిత జ్ఞానానికి, త్యాగానికి ముగ్ధులైపోయి కొంచెం నేపటివరకు మాట్లాడలేదు. "పాపం నీవు నన్ను చేసుకొని అస్తకష్టాలు అనుభవిస్తున్నావు" నిన్ను చేసికొని నేను సుఖపెట్టలేక పోతున్నాను. ఇదే ఏ కల్గినవారితోనో వియ్యమందితే సుఖపడే దానివి. నేను దొర్భాగ్యుడనై సుఖపెట్టలేకపోగా, పెట్టిన నగలు కూడా తీసికొన్నానని బాధపడ్డారు.

విలువలేని బంగారం లేకపోయినా అసలు బంగారము నాకుందిగా, అదివాలు. మీకు దీగులు దేనికనేసరికి శాస్త్రిగారు మాట్లాడలేక పోయారు. తోచక అటుయిటూ పచ్చార్లుచేశారు. ఆమె ఏదో పనిమీద నిమగ్నురాలైంది. అదే యింకొక గయ్యాళి యిల్లాలైతే అడ్డమైన వాళ్ళందరికి నా తల్లిదండ్రులు పెట్టిన నగలు అడ్డంపెడతావా, నీవు పెట్టినవి ఏమైనాఉంటే తీసుకొని అమ్ముకో.

అని అడ్డం తిరిగేవారు. తన భావాలకు తగిన ధార్య దొరికిందని శాస్త్రిగారు ఎంతో సంతోషంతో గర్వపడ్డారు.

ఎగ్జిబిషన్ చూడాలని ఉబలాటము

బహదూర్ గంజ్ యింట్లో క్రిందభాగం కొంత శాస్త్రిగారిక్రిందే ఉండేది. ఆ క్రిందిభాగంలోనే వంటచేసుకొనేవారు. గొతమగారు ప్రక్కయింటిలో ఉండేవారు. ఆయన ధార్య లలితాదేవికి ప్రాణ స్నేహితురాలు. ఒకసారి లలితాదేవిగారికి అత్తగారు ఏదోపనిమీద రామనగరుపెళ్ళా కుమారునితో బియ్యం, గోదూమపిండి అయిపోయింది తెప్పించమని అప్పగింతలుపెట్టి పోయింది. లలితాదేవి అలా చెప్పదు. ఎందుకంటే భర్తగారిని కష్టపెట్టడం యిష్టంలేక.

శాస్త్రిగారు పగలు రెండు రొట్టెలు కొద్దిగా అన్నంతింటారు. రాత్రిపూట రెండు రొట్టెలుతిని పడుకొంటారు. అత్తగారు వెళ్ళిన తరువాత పిండిలేనందున రెండుమూడు రొట్టెలుచేసి అవే భర్తకు పెట్టి రెండుమెతుకులు ఎంగిలివడేది. ఆయనగారి గదిలోకి అన్నం రొట్టెలుయిచ్చి వచ్చేది. ఆయనగారు భోజనం పూర్తిచేసేలోపల తాను క్రిందిభాగంలో భోజనం పూర్తిచేసేది. ఇలా పూర్తిచేయడం చూచి "ఏం రామనగర్ లో అన్నంతింటానే నిద్రపోయేదానివట. యిప్పుడు క్షణంలో ముగిస్తున్నా"వని అడిగేవారుకాని అసలునంగతి తెలుసుకోకుండా ఆహారనియమాలు వల్లెస్తూ ఆహారం బాగా నమిలి మ్రింగాలి. లేకపోతే సరిగా జీర్ణంకాదని ఆరోగ్య సూత్రాలు చెప్పేవారు.

అత్తగారు 20 రోజులకు తిరిగి వచ్చారు. లలితాదేవిగారు తిండితినక ఎండి పుల్లలాగ ఉంది. కోడల్ని ఎగబాది చూచింది. వివరమడిగింది. ఉన్న విషయమంతా కోడలుగారు నివేదించింది. తల్లి వెంటనే వంటయిల్లు చూచింది తరువాత బచావా దగ్గరకు వెళ్ళింది. ఇక ప్రశ్న మీద ప్రశ్న కుంభవర్షం కురిపించింది. దానితో శాస్త్రిగారు ఉక్కిరిబిక్కిరై తాను చెప్పందే నేనేమి చేసేదని తప్పు కొన్నారు. అది అయిపోతే నీతో చెప్పదనేగా నేను నీకు ముందుగా చెప్పిందని నానాచీవాట్లు పెట్టింది. పాపం బిడ్డ ఎదురు మాట్లాడలేదు. గుడ్డలు మార్చుకొంటూ ఉన్న యధార్థం తల్లిద్వారా తెలిసికొని శాస్త్రిగారు చాల విచారపడ్డారు.

ఒకరోజు శాస్త్రిగారు కొన్ని నేరేడుపండ్లు తెచ్చారు. అవి సల్లగా నిగనిగలాడుతున్నాయి. వాటి వైఖరి చూచి తినాలని బుద్ధి పుట్టింది లలితాదేవికి. లెక్క ఉంటాయంటలెమ్మని నాలుగుపళ్ళను గబగబా తినేసింది. కొంత సేపయ్యాక అద్దం చూసుకుంది. నోరు రంగుపూసుకొన్నట్లుంది. గబగబా స్నానాలగడికివెళ్ళి నోరు కడుక్కొన్నది భర్తగారేమంటారోసనే భయంతో అవిడ ఆ విధంగా చేసింది.

ఒకసారి ఎగ్జిబిషన్ కు వెళ్ళాలని ఆశకలిగింది. లలితాదేవికి చుట్టప్రక్కలవారంతా వెళ్తున్నారు. అందరినీ చూస్తుంటే తనకూ వెళ్ళాలని ఆశకల్గింది. అందువలన తనకోర్కె తీర్చమని భర్తగారిని అడిగింది లలితాదేవి. ఒకరోజు సరేనన్నారు ఆ మీదట తనకున్న ఒక్క మంచిచీరెను సబ్బుపెట్టి ఉతికి సాయంకాలము పెండ్లలాడే

వంట తయారుచేసి, చీర కట్టుకొని భర్తకోసం ఎదురుచూడడం సాగించింది. పాపం ఆ రోజుల్లో లలితాదేవికి రెండు లేక మూడు చీరలకంటే ఎక్కువ వుండేవికావు. అందువలన అవి చక్కగా ఉతుక్కుని ఎంతో సంబరంగా ఎగ్గిబిషవ్కు వెళ్దామని భర్తకోసం ఎదురుచూడడం ప్రారంభించింది.

శాస్త్రిగారు సాయంకాలము రాలేదు. రాత్రికి యిల్లు చేరు కొన్నారు. రాజకీయనాయకులకు తీరుబడి ఉంటుందా? ఏదో పని గలిగి ఆగిపోయారట. మర్నాడు తప్పకుండా వెళ్దామని లలితాదేవిని బుజ్జగించారు, మర్నాడు అలాగే యధావిధిగా ఎదురు చూచింది లలితాదేవి. ఆరోజుకూడా ఆలశ్యంగా వచ్చారు. ఆలశ్యానికి కారణం చెప్పారు. ఇక నోరెత్తలేదు మర్నాడు తప్పకుండా వెళ్దామన్నారు. అప్పటి కది మూడ్లోరోజు. వరసైన వదినలు, మరదళ్ళు లలితాదేవిని ఉడికించడం మొదలుపెట్టారు నిజమే, ఒకటా రెండా వాయిదాలు? అప్పటికి మూడు వాయిదా ప్రేపోయినాయి. ఆరోజు అలాగే జరిగింది. చుట్టుప్రక్కలవారి గోలకు తట్టుకోలేక “అంతా నన్ను అబలు పట్టిస్తున్నారు. ఇక మీరు నన్ను తీసుకెళ్ళకపోతే నేను సర్వాగ్రహం చేస్తాను” అన్నది శాస్త్రిగారు చిరునవ్వుకట్టి తేలిగ్గా ఒదిలి రేపు తప్పకుండా తీసుకెళ్తానని మాట యిచ్చారు.

ఎట్టకేళకు ఆరోజు ముహూర్తం కుదిరింది సమయానికి ఒక్క ఐదురూపాయ లిమ్మని అడిగింది లలితాదేవి శాస్త్రిగారిని. ఏదీ! ఉంటేనేగా, జేబులో చేయిపెట్టి రూపాయన్నర తీసి ఆమె

చేతిలో పెట్టారు. ఆ రూపాయన్నర తీరిగి యిచ్చివేసి, “నేను రానని” మొండికెసింది. సరే విధిలేక ఎన్నడూ అప్పు చేయని పెద్దమనిషి తన ఆడబిడ్డ నడుగుమని లలితాదేవికి పర్మిషను యిచ్చారు. ఇదంతా చూస్తున్న ఆడబిడ్డ కల్పించుకొని “పోనీ అన్నయ్యా! ఆమె ఎప్పుడూ అడగనే అడగదు. అడిగినకోర్కె తీర్చమని,” నచ్చజెప్పి ఐదు రూపాయలు బదులిచ్చింది.

సంతోషంగా యిద్దరూ ఎగ్జిబిషన్ కు బయలుదేరారు. రక రకాల వస్తువులు దుకాణాలలో చూడ ముచ్చటగా ఉన్నాయి. ప్రతి వస్తువూ కొనాలనిపించింది. కాని వారిచేతిలో ఉంది ఐదురూపాయ లేగా! చేతిలో డబ్బు ఉంటేనే ఏ భోగమైనా! పేదవారికోర్కెలు ఎండమావులాంటివి. అవి చేతి కందనివి. అవి అనుభవించేవారు వేరే పెట్టిపట్టి ఉన్నారు. నచ్చివ వస్తువు కొందామని దుకాణం ముందు ఆగినా యిక్కడకాదు పైపాపులలో మంచి వస్తువులున్న వని దాటవేసి ఎగ్జిబిషనంతా త్రిప్పారు కాని ఒక్క వస్తువుకూడా కొనలేదు శాస్త్రిగారు. అఖిరికి పైసా ఖర్చుకొకుండా ముద్దరసుద్దిగా ఐదు రూపాయలు యింటికి పట్టుకొచ్చారు. పైగా ఏమీ కొనలేదని నీకు కోపమా? అని ఎదురు ప్రశ్న వేశారు శాస్త్రిగారు. ఆమె గుణం తనకు తెలుసు. ఐనా మనం అప్పుజేసి వస్తువులు కొనడం మంచిది గాదని సలహాచెప్పి ఆ ఐదు రూపాయలు అప్పు తెచ్చిన చోట యిచ్చివేశాడు. ఇక లలితాదేవి శాస్త్రిగారిని ఏమీ అనలేదు. పాపం ఆయన తత్వం ఎగ్జిబిషన్ లోనే తెలిసిపోయింది.

అ డ్డు ప డి న ఆ చా రా లు

తినమరిగినకోడి యిల్లెక్కికూసిందట. అలాగే కామధేనువు వంటి భారతదేశాన్ని పిందుకుత్రాగే బ్రిటిష్ వారితో రగడ రగులు తూనే ఉందిగాని అరిపోవడంలేదు, స్వరాజ్యం సంపాదించే వరకు కార్యకర్తలు నిద్రపోవడంలేదు. కాస్త వంక దొరికితే అరెష్టు చేయడం బ్రిటిష్ వారికి పరిపాటయింది. సత్యాగ్రహం ప్రారంభం కాకపూర్వమే కాంగ్రెసు కార్యకర్తలను తహషాగా అరెష్టు చేయడం మొదలుపెట్టారు బ్రిటిషువారు. ముందు గౌతమ్ రాయ్ గారు అరెస్టయ్యారు. వాయిదారోజు శాస్త్రిగారు కూడా వెళ్ళేవారు, గౌతమ్ విషయం కోర్టులో ఏమి జరుగుతుందో విందామని. ఒక రోజు శాస్త్రిగారి వంతు వచ్చింది. దానికి రూలు రైము లేదుకదా ! కోర్టు దగ్గర శాస్త్రిగారిని అరెష్టుచేశారు. ఇక వారి కేసు వాయిదా వచ్చేసరికి కోర్టుచుట్టూ జనం వందలు మూగేవారు.

శాస్త్రిగారిని చూడటానికి కుటుంబసభ్యులుకూడ వెళ్ళేవారు. పాపం లలితాదేవికి చూడడానికి మాట్లాడడానికి కూడా వీలుం దేదీకాదు. కచ్చేరీకి వెళ్ళేటప్పుడు చూచేది శాస్త్రిగారిని. తీర్పు చెప్పేరోజున శాస్త్రిగారి బావ, అక్క, తల్లి అంతా వచ్చారు. లలితా దేవి నాలుగోవ్యక్తి. జైలులో ఉన్న మనిషిని చూడాలంటే శాగితం పెట్టాలి, అది మంజూరుకావాలి. శాస్త్రిగారిని చూడడానికి పెట్టుకొన్న కాగితం మంజూరయింది. ముగ్గురికంటే ఎక్కువమందికి పరీక్ష నివ్వరు. అంతా కావలసినవారే. బావగారుతక్కువా? తల్లా? అక్కా? భార్యా? ఎవరు? ఇందులో త్రోసివేయదగినవారు. సమస్యే.

సనాతనధర్మాల తల్లి తప్పనిసరిగా చూడాలి. చివరికి ఎలాగై తేనేం తల్లి, అక్క, బావగార్లు చూడడానికి నిశ్చయించుకున్నారు

లలితాదేవికి శాస్త్రిగారిని చూచేవాగ్యం లేక బొటబొటా కన్నీరుకారుస్తూ జైలు ఆఫీసుకెదురుగా అరుగుమీద కూర్చున్నది. ఆ ప్రవాహాన్ని ఆపగలశక్తి ఒక్క శాస్త్రిగారికేఉంది. ఆయనకొరకేగా ఆ కన్నీటిధార, పోలీసుఆఫీసరు ఆ కన్నీటిని, అమె దైన్యస్థితిని చూచారు. వివరమడిగి తెలుసుకొనడానికి ఆ ఆఫీసరు ఎవరామనిషని అడిగారుగాబోలు. విషయం తెలుసుకున్న ఆ ఆఫీసరు వెంటనే ఆమెను పిలిపించారు. శాస్త్రిగారిని కలుసుకునే అవకాశం ఆమెకు చిక్కింది. అంతటితో ఆ కన్నీటిఊట ఆగిపోయింది. అందరూ సంభాషించుకోవడం ముగిశాక లలితాదేవి కొంచెం నేపు ఆగింది. శాస్త్రిగారు భుజంమీద చేయివేసి తట్టి “విచారపడవద్దు, దైర్యంగా వుండు”మని ఓదార్చారు.

జైలుశిక్షకేకాక శాస్త్రిగారికి జరిమానాకూడా పడింది. ఆ జరిమానా వసూలుచేయడానికి ఒకరోజు పోలీసులు శాస్త్రిగారింటికి వచ్చారు. ఇంట్లో ఎవ్వరూలేరు. అంతా గంగాస్నానానికి వెళ్ళారు. ఇంటిలో ఎవరున్నారని పోలీసు అధికారి అడిగారు. “ఎవ్వరూ లేరు అంతా గంగాస్నానానికి వెళ్ళారని” చెప్పిందొక ఆడమనిషి. మీ రెవరని అడిగారు పోలీసు ఆఫీసరు. మేము ప్రక్కయింటివాళ్ళమని చెప్పింది. మీ భర్త పేరేమని అడిగాడు పోలీసాఫీసరు. చంద్రికాప్రసాదని చెప్పిందామె. ఇంటిలో ఉన్నారా అని అడిగాడు.

కాన్పూరు వెళ్లారని చెప్పింది. ఎప్పుడొస్తారు అని అడిగారు. రేపు వస్తారని చెప్పింది. మంచిది, అయితే రేపు వస్తామని పోలీసులు వెళ్లారు. లలితాదేవి అత్తగారు వచ్చినపిదప సామానంతా ఒక్క వస్తువులేకుండా గొతమిగారింటిలోకి చేర్చారు. రెండోరోజు అనుకున్నట్లుగానే పోలీసులు వచ్చారు. అయితే యింటిలో ఒక పెంకు ముక్కకూడ లేకుండాచేశారు. అందువలన ఏమీచొరకనందున వారు వెళ్లిపోయారు.

క సా యి వాల్ల వే థా కో థా లు

శాస్త్రిగారిని మలకాజైలు నుంచి ఫైజాబాద్ జైలుకు మార్చారు. ఆ విషయం వెంటనే యింటికి లేఖ వ్రాస్తూ తనకు బతానీల కూర, పూరీలు తెమ్మని వ్రాశారు. అవి ఆయనగారికి యిష్టమైన పదార్థాలు. ఒక జైలు నుండి మరొక జైలుకు మారే టప్పుడు కుటుంబీకులు జైలరులను చూడ్డానికి అవకాశముంటుంది రూలు ప్రకారం. ఇంటిదగ్గర కావలసినవి చేయించుకు తిన్న ప్రాణాలకు కొంతకాలం జరిగేటప్పటికి జిహ్వా రుచులు కోరుతూ ఉంటుంది. ఖైదీలకు కోరింది పెట్టరుగదా! అందువల్ల ముందుగానే జాబువ్రాశారు, శాస్త్రిగారు ఇంటిభోజనం ఆరోజు తినడానికవకాశముంది. లలితాదేవి అక్కడకు వెళ్ళడానికి ఆర్థిక సమస్య ఎదురైంది. ఏమిచేయాలి? చేతిలో చిల్లిగవ్వలేదు ఎవరినడిగితే ఎవరిస్తారు? బండి చార్జి, గుర్రపుబండి బాడుగ. తినడానికేమైనా పట్టుకెళ్ళాలి. చాల చిక్కు సమస్యే! అక్కర్లు తీర్చేతల్లి ఉందిగా

అవ్వరాలు గౌతంగారి ఛార్జ్, ఆమెతో చెప్పింది ఆమె రెండు రూపాయలిచ్చింది. సరే అవి ఛార్జీలకు సరిపోతాయి. ఎలాగో తిప్పలుబడి కావలసినవి సిద్ధంచేసికొని లలితాదేవి బైలుదేరింది, ఆడబిడ్డతోసహా, మలకాజైలు దగ్గరికి. జైలు వాకిలి దగ్గర ఒక గడ్డపు పోలీసు పహరా యిస్తున్నాడు. అతన్ని లలితాదేవి గుర్తించింది. ఆరోజు వేలంకోసం పోలీసు అధికారితోపాటు వచ్చింది. శాస్త్రిగారి విషయం అతన్నే అడిగారు. మొదట వారిమాట వాడు వినిపించుకోలేదు. మరలా అడిగితే కొంచెం నేపు ఉండండి బైటకు వస్తారని చెప్పాడు. పాపం వారు నిజమేనని నమ్ముకొని ఆదుర్దాతో ఎప్పుడు బైటకు వస్తారాయని ఎదురు చూస్తున్నారు. ఆ దాడీవాల లలితాదేవి వైపుచూచి ముసిముసి నవ్వులు నవ్వుతున్నాడు. వాడి విషపునవ్వు మొదట్లో అర్థంకాలేదు. ఇక వాడి అక్కను ఆపుకో లేక ప్రక్కనున్న పోలీసు వీరు వినేటట్లుగా — ఈమె ఎవరో తెలుసా? శ్రీమతి చంద్రికాప్రసాద్ వరపు లాల్ బహదూర్ అన్నాడు. కాంగ్రెస్ వాళ్ళ పెద్ద తెలివైనవారని మనము భ్రమ పడుతూఉంటే వారి తలలోగుండా దూరిపోయారు వారి ఛార్జీలని చమత్కరించాడు.

వారు అలాగే వాడి మాటమీద విశ్వాసముంచి యింకా వస్తారని బహు ఆశతో కనిపెడుతున్నారు. ఎంతనేపటికీ శాస్త్రిగారు బయటికిరాలేదు. యింతలో ఎవరో ఒకాయనవచ్చి మీరు శాస్త్రిగారి తాలూకు కాదాని అడిగారు ఔనని బహు ఆదుర్దాగా చెప్పారు. అది ఆయన విని విస్తుపోయి తొందరగా బండి మాట్లాడుకొని

ప్లేషనుకు పొమ్మనిచెప్పాడు. ఎందుకంటే వారు వచ్చేముందే శాస్త్రి గారిని ప్లేషనుకు తీసుకువెళ్ళారు. వీడు బద్మాష్. మిమ్మల్ని మోసగించడానికి అలా చెప్పాడని నిందించాడు.

ఆ ఉద్యోగమే అటువంటిది. దయాదాక్షిణ్యాలతో నిమిత్త మేముంది. వారిఆదర్శా, వారిబాధ నిజంగా అర్థంచేసుకుంటేగా వాడికి దయగల్గడానికి.

జైలులో భర్తను కలుసుకోలేని వ్యధ

నకాలంలో భర్తను కలుసుకోవలసిన లలితాదేవి ఆ అవకాశంకాస్తా పోలీసుజవాన్ మాటనమ్మి పోగొట్టుకొంది. అసలు విషయం తెలియగానే లోపల దిగులు, విచారం ప్రారంభమైనాయి. అయ్యోదేవుడా ! యింత శ్రమపడి వచ్చాము, యిక్కడ లేక పోయెను ! పైగా మేము వెళ్ళేసరికి బండికాస్త కదిలిపోతే మా ఆశ నిరాశేగదా ! ఏమిచేయాలి భగవంతుడా అని బాధపడుతూ వెంటనే బండిమాట్లాడుకొని గబగబా ప్లేషనుకు చేరుకున్నారు.

ఒక ప్రక్కన ప్లేషనులో లారీ ఆగింది ఖైదీలను చేరవేసే లారీనిచూచి కొంత అసహ్యము కొంత అవేదన పెల్లుబికింది. ఐనా దాని తప్పేముంది. నోరులేనిది. నోరున్న బ్రిటిష్ వాళ్ళదిగదా ! రాక్షస కృత్యం. శాస్త్రిగారికోసం అటుయిటు వెతికారు. ఎక్కడా కనిపించలేదు. ప్లేషన్ వెలుపల ఆశతో కనిపెట్టుకున్నారు. ఇంతలో పురుషోత్తమదాస్ టాండన్ గారు ఎందుకో అటు వచ్చారు

ఏం అమ్మాయ్! శాస్త్రిగారిని కలుసుకొన్నావా అని అడిగారు. లేదన్నయ్యా; అనేసరికి అరె: బండి కదలబోతోంది తొందరగా ప్లాట్ ఫారం మీదకు వెళ్ళమన్నారు. శాస్త్రిగారుకూడా, వారికోసం ఎంతో ఆశతో కనిపెడుతూ అటూయిటూ రెప్ప వాల్చకుండా చూస్తున్నారు. వెంటనే టాండన్ బీకూడా ప్లాట్ ఫారం మీదకు వచ్చారు. లలితాదేవి బండి దగ్గరకు చేరుకొనేసరికి బండి కదలనే కదిలింది.

శాస్త్రిగారు బండి నుండి గబాలున క్రిందికి దూకారు వారిని ఎక్కించడానికి. కాని ఎస్కాల్ వాళ్ళకి ఆయన దూకడంతో తత్తరవుట్టింది. అరె: క్రిందకు దూకాడు, నా ఉద్యోగం కాస్తా ఊడిపోతుందని గోలపెట్టాడు. కాని శాస్త్రిగారి నిజాయితీ 'వాడికేం తెలుసు? అందరిని బండిలో ఎక్కించి తాను బండి ఎక్కాడు. టాండన్ గారుకూడా అదే బండిలో ఎక్కారు. శాస్త్రిగారికి యిక నెమ్మదిచిక్కి తానుకోరుకున్నవి లలితాదేవిని అడిగారు. కాని యిస్తుపగజైలతల్లి వారిని వెంటాడి కాస్తుంటే వారికి డబ్బులెక్క డివి? పూరీలు, కూరలు తయారు చేయడానికి. రైలు చార్జీలే అంతంత మాత్రంగా దొరికాయి. అందువలన లలితాదేవి కళ్ళ వెంట అక్రభిందువులు జలజలరాలాయి. కన్నీటి ముంపుతో అనలు విషయాన్ని గ్రాహ్యం చేసుకున్నారు శాస్త్రిగారు. తనకు తెలియనిదేముంది. ఒక్క చిరునవ్వుతో ఆ ఆశను సరిపుచ్చు కొన్నారు. ఇంతలో టాండన్ గారు వారికి అడ్డువచ్చి అమ్మాయి: మీరు తరువాత మాట్లాడు కొందురుగాని. 'కొన్ని ముఖ్యమైన

విషయాలున్నవి మమ్మల్ని మాట్లాడుకోనిమ్మని వారు సంభాషణ మొదలుపెట్టారు. వారి సంభాషణంతా స్వాతంత్ర్య సముపార్జన, దేశభక్తి, బ్రిటిష్వారిని ఎలా ఏదుర్కొనడం, ఇలాంటి విషయాలతో కొనసాగింది.

భర్త తాను పూరీలు, కూర తెస్తానని జైలు కూడుకూడ మానేశారు. ఎంత దొర్భాగ్యురాలను. కనీసం పూరీలు చేసేపెట్టే తాహతుకూడ లేకపోయింది. పోనీ నడిచైనా వెళ్ళేవారము. ఈ డబ్బులతో యిక్కడ పూరీలన్నా కొందామంటే ధైముకూడ లేక పోయింది. ఏమిచేసేది? ఇది నా దురదృష్టమని ఎంతగానో లోలోన కుమిలిపోయింది.

ఇంతలో టాండన్ గారు ఫాఫామాపు స్టేషన్ లోదిగి వారికి టిక్కెట్లుకొని తెచ్చారు. ఆ మీదట శాస్త్రిగారికి ఒక ఉత్తరం వ్రాసి యిచ్చి ఎవరికో యిమ్మని వారక్కడ దిగిపోయారు. శాస్త్రిగారికి స్థాయిచిక్కగా పూరీలుతేలేని దీనిస్థితికి కుమిలిపోయే లలితాదేవిని ఓదార్చి, దేశసేవ, త్యాగం, విశ్వాసం మొదలైన విషయాలను గూర్చి వాళ్ళకు హితబోధ చేశారు. ఆమె అవి వింటూఉండగా కాలమెలా జరిగిపోయిందో తెలియలేదు. పైగా బండి వారు దిగ వలసిన స్టేషనుకు రానేవచ్చింది. అది విననాద్ గంట్ స్టేషను. టాండనుగారు ఎవరికైతే ఉత్తరంయిమ్మని వ్రాసియిచ్చారో వారే శాస్త్రిగారికోసం ఎదురుచూస్తున్నారు. వెంటనే బండిదిగి వారు ఆనను కలుసుకొన్నారు. శాస్త్రిగారికి పాలు, మిఠాయి మొదల

తనుబండారములు తెచ్చియిచ్చారు. బండి కదలగానే శాస్త్రిగారు బండిఎక్కి వెళ్ళిపోయారు. ఆ స్నేహితుడు లలితాదేవిగారికి దోజనం ఏర్పాటుచేసి ఆ రాత్రి వారిని బహుగా పరామర్శించి అలహాబాదువరకు వారికి రెండు టికెట్లు కొనియిచ్చి ఆ రాత్రి పదిగంటలకు అలహాబాదు బండిఎక్కించి వారు శలవుపుచ్చు కున్నారు. బండి దాదాపు ఒంటిగంటకు అలహాబాదు చేరింది. బండి దిగి వారు యిల్లు చేరుకున్నారు.

శాస్త్రిగారు మలాకా జైలులోఉంటే వారు లలితాదేవికి చాలాదగ్గరలో నున్నట్లు ఏదో తృప్తి ధైర్యం ఉండేది. అంతా ఆడ వాళ్ళు. ఎవ్వరూ చిక్కుమొక్కులేరు, అత్తాకోడళ్ళిద్దరూ తినో తినకో కాలం గడుపుతున్నారు. మలాకా జైలైతే నెలకొకసారి వెళ్ళటానికి వీలుండేది. ఫైజాబాద్ చాలాదూరం. అంతదూరం వెళ్ళిచూడాలంటే చేతిలో చిల్లిగవ్వలేదు. పొట్టగడవడమే అంతంత మాత్రంగాఉంది. ఇక చార్జీలెక్కడనుండి వస్తాయి ? తన చిక్కు మాలిన తనానికి ఎంతగానో కుమిలిపోయింది. కాని శాస్త్రిగారు వచ్చేవరకూ ఆయనకోసం ఆమె బ్రతికిఉండాలి. దిగులుపడి చేనేదిలేదని గుండె రాయి చేసుకొని ఒకపూట తిని ఒకపూట తినక కొన్ని అభిరుచులు తగ్గించుకొని పైసా అణా కూడబెడితే ఆరు మాసాలకు ఫైజాబాద్ పోవడానికి చార్జీలు పిగలడం అంతంత మాత్రమయ్యింది.

అలహాబాదులో చాలామంది సత్యాగ్రహులు అరెస్టయినారు. వారందరు అదే జైలుకు పంపబడ్డారు. వారి భార్యలు నెలకొకసారి

పైజాబాదు వెళ్ళి తమ భర్తలను చూచివస్తున్నారు. తనకౌభాగ్యం లేదని తన పేదస్థితికి ఎంతో కుమిలిపోయింది. ఎవరినైనా అప్పడుగు దామా. యిస్తారు కాని తీర్చేవిధానమేది? ఇన్నివిధాల ఆలోచించి పైసా, అణా కూడపెడితే ఆరుమాసాలకు తన ఆశయం నెరవేరే అవకాశం చిక్కింది. ఆ సమయములో కేసివ్ దేవ్ మాల్య, గౌతమ్ గారిభార్యలు తమ భర్తలను చూడడానికి బైలుదేరారు. వారితో పాటు లలితాదేవికూడా పైజాబాద్ కు బైలుదేరింది.

శాస్త్రిగారికి మామిడిపండ్లంటే చాలా యిష్టం. నిజంగా భర్త అధిరుచులు భార్యకు, భార్య అధిరుచులు భర్తకు తెలిసే ఉంటాయి. కాలఖమ్మన ఇలాంటి ఎడబాట్లు దంపతులకుకలిగితే వారి అధిరుచులు మనసులోమెదిలి, వారిని కలుసుకోడానికి అవకాశం చిక్కినప్పుడు అవి అందజేస్తుంటారు. అలాగే శాస్త్రిగారికి ఏ సీజనులో ఎటువంటి పండ్లు యిష్టమో తనకు బాగా తెలుసు. అది మామిడికాయల సీజను. అవంటే శాస్త్రిగారికి చాలా యిష్టమనితెలిసి జైలులో ఏమితింటున్నారో, ఏమి బ్రాగుతున్నారో అని విచారపడి తన శక్తికొలది రెండు మామిడిపండ్లకొని పైటకొంగుచాటున పెట్టుకొని జైలులోపల ప్రవేశించి శాస్త్రిగారిముందు పెట్టిండా రెండు మామిడిపండ్లు. ఏమిటీవని అని శాస్త్రిగారు లలితాదేవిగారిమీద గుడ్లెర్రజేశారు. పైగా దొంగచాటుగా యీ మామిడిపండ్లు తెచ్చావని పోలీసుల కప్పజెప్పుతానని కేకలేశారు. ఎంత నిజాయితీపరుడు. నిజంగా, ఆపని జైలు నియమాలకు వ్యతిరేకం. అలాచేయకూడదు. సత్యసంధతే ఆయనకు కావలసింది. ఇంకొకరయితే ఈ పళ్లు ఎన్నా

శ్శకు దొరికినవి. ఇవి నాకు చాలా యిష్టమైనపండ్లని గుర్తించి తెచ్చితివని మురిసిపోయి భార్యకు తనమీదున్న అభిమానానికి అభినందించి గుట్టదెలియకుండా మ్రింగి ఊరుకునేవారు. అలాకాకుండా శాస్త్రిగారు పోలీసులకు అప్పజెప్పుతానని ఆగ్రహించినాడు.

చేయనదిలేక లలితాదేవి దుఃఖాన్ని దిగమింగి ఏమిరా తండ్రీ! రాకరాక ఆరుమాసాలకు కాలుకదుపుకొనివస్తే ఇదా నాకు ప్రాయశ్చిత్తం. ఆరుమాసాలకు నా భార్యనుచూచానన్న సంతోషమే లేకుండా మండిపడుతున్నారని లోలోపల వ్యధపడి వల్లెత్తి మాటన లేదు.

భర్తగారిని కలుకొనున్నాను. ఏమేమో మాట్లాడుదామని ఉబలాటపడ్డాను. నా ఆశ నిరాశయ్యింది. జైలు నియమాలను ఎంత కఠినంగా పాటిస్తున్నారు అని ఆశ్చర్యపడింది. మాలవ్యాగారిభార్య వక్కలుతెచ్చింది. అక్కడేమీ అల్లరి జరుగలేదు. గంటనేపు నిలబడింది. ఏమీ మాట్లాడలేదు. తల్లివిషయం కాబోలు అడిగితే బాగుందని సమాధానమిచ్చింది. టయిమయిపోయింది. మామిడి పండ్లు యిచ్చివేశాడు. గోతమగారు ఖైదీలక్తిద్దామని ఆ రెండుపళ్ళూ తీసుకున్నారు.

తనకు మించిన దా నొధర్మము

లలితాదేవి ప్రైజాబాదు నుండి తిరిగి అలహాబాదు చేరుకొన్నది పుట్టెడు దిగులుతో. అదే ధాన్యం అదే ధాన్యం. ఏమి

లింటున్నారో ఏమి త్రాగుతున్నారోనని. ఐదోనాడు శాస్త్రిగారినుండి ఉత్తరం రానేవచ్చింది. సంబరంతో విప్పిచూచింది. మామిడి కాయల సంఘటన ఆయన మరచిపోలేదు. ఎంత నిర్మల హృదయముగల మనిషి. అలా దొంగబుద్ధులుంటే తనకా కష్టాలు దేనికి. నిస్వార్థ పరుడు, అందులో మామిడికాయలను గురించి నీమీద చిహ్నంగా కోప్పడ్డాను. క్షమించమని ఆ ఉత్తరంలో క్షమాపణ కోరారు.

శీతాకాలం ప్రవేశించి ఎముకలు కొరికే చలి. శాస్త్రిగారి లేఖ ప్రకారము ఆయన రావడానికి యింకా పదిరోజులే గడువుంది. మనసు ఉల్లాసంగా ఉంది. రోజులు లెక్క పెట్టుకొంటున్నారు అత్తా కోడళ్ళు. ఆరోజు ఆదివారం. చీకటిపడింది. చైల్డు వెలిగిస్తోంది లలితాదేవి. ఎందుకో అత్తగారు ఆ సమయములో రెండు భజన కీర్తనలు పాడమని కోడల్ని కోరింది లలితాదేవి "ఆరహేవన్ నే రఘునందన్" పాట పాడింది మనసు మాత్రం శాస్త్రిగారి దగ్గరికే పరిగెత్తింది అయినా వచనాలు పొల్లుపోలేదు. పాటపూర్తయ్యే లోపల గుఱ్ఱపుబండి ఒకటి యింటిముందు ఆగింది. శాస్త్రిగారు బండి దిగి లోపలికి వచ్చారు. లలితాదేవి పరుగెత్తుకొనివెళ్ళి భర్త కాళ్ళపైబడి నమస్కరించింది. శరీమంతా ఒణికింది. ఆ చడచూచి దొంగ ఎవడైన వచ్చాడేమోనని ఎవరె? అని అడిగింది. చూస్తే కుమారుడు. బిడ్డను చూచి పరవళురాలై పోయింది.

శాస్త్రిగారు కైలుజీవితములో నన్నబడిపోయారు. మనసు నెమ్మదిలేని తిండి. మనసు నెమ్మదిఉంటేనే శరీరం ఆరోగ్యంగా

ఉండేది. తనకిచ్చిన మామిడిపళ్ళ ప్రస్తావనవచ్చి జైలువానికిచ్చిన సంగతి చెప్పారు. వాడు ఆజన్మవైదీ. వాడు మామిడిపండ్లుతిని 20 సంవత్సరాలయిందట. పాపం వాడు వాటి రుచి మరచిపోయాడట. బైటుంటేగా ఏదైనా తినడానికి. పాపం వాడి కాలఖర్మం అది.

ఎన్నికష్టాలు, ఎన్ని అగవాట్లు అనుభవించినా తమాషాలు చేయడంలో తక్కువేమీకాదు శాస్త్రిగారు. అలా ఉండబట్టే చార్యా భర్తల అనురాగం విసుక్కున్నా కసుక్కున్నా విడదీయరానిదిగా ఉంటుంది.

ఒకరోజు ఎవరో తలుపుతట్టాడు. శాస్త్రిగారు ఆ సమయంలో ఇంట్లో లేరు. శాస్త్రిగారు తలుపుతట్టడంవేరు, ఆ కదలికవేరు. ఆ విషయమంతా లలితాదేవికి ఆకలింపే. నెమ్మదిగా వెళ్ళి తలుపు తెరిచింది. ఆ క్రొత్తమనిషినిచూచి గాభరాపడిపోయి, త్వరత్వరగా మెల్లైక్కడం ప్రారంభించింది. ఆయన వెంటనే మెట్లుఎక్కుతూ మెట్లమీద కర్రతోకొడుతూ పైకి వారివెంట వెళ్ళాడు. లలితాదేవి గడగడా ఒణకడం ప్రారంభించింది. అత్తగారు ఆ తత్తరపాటు చూచి ఏమిటేమి అడిగింది. తీరాచూస్తే కుమారుడు. ఆయన స్కాట్ డ్రస్ లో ఉండడంచూచి యిద్దరూ గుర్తుపట్టలేకపోయారు. ఆ దుస్తులలో శాస్త్రిగారి నెప్పూడా చూచియుండలేదు లలితాదేవి, అందువలన ఏ పోలీస్ ఠాణాని కంగారుపడింది.

ఇక తల్లిగారు వడ్డింపు ప్రారంభించింది. ఇదేమిటిరా కోడల్ని భయపెట్టావని. ఆ ఏంలేదు, ఎంత దైర్యంగల కోడలలో ఈవిడ

అనిపరీక్ష చేశాను అంతేనని నవ్వుతూ అన్నారు. అదివిని వాళ్ళంతా విరగబడి నవ్వారు.

కుసుమకు అప్పటికి ఐదేండ్లు నిండుతూ ఉన్నాయి. ఆ వయసులో ఆ బిడ్డ చెప్పరాని కోరికలు కోరేది. టొమ్మలు, ఐస్ క్రీంలు, మిఠాయిలు కావాలని కోరేది. లేమి కావురము. ప్రతీది కొనాలంటే శక్తి చాలదు. ఉన్నదానిలో సరిపెట్టుకొంటూ కాలం గడపడమాయె వసిబిడ్డలకేమి తెలుసు. ఏనుగును తెచ్చి ఏకులబుట్టలో యిమడ్చు మంటారు. పిల్లలు పోరుపెడితే ఆపడం చావే. తల్లికి ఓదార్పు దానికి పెద్ద సహనం కావాలి. ఏం సహనముంటుంది ఉదయం మొదలుకొని సాయంకాలం వరకు ఒకటే చాకిరి.

అంతేకాక వంట చేయడానికి వెళ్తే ఉప్పుంటే పప్పుండదు పప్పుంటే ఉప్పుండదు. అవి సర్దిసర్ది చేయాలంటే తల ప్రాణం తోక్కి వస్తుంది, అలా అలసిపోయిన తల్లి కాలు మడిచి కూర్చుం దామంటే పసిబిడ్డలు ఒళ్ళోచేరి లేనిపోని మారాం చేస్తారు మిఠాయో కారబూందో కావాలంటే ఎక్కడినుండి వస్తుంది.

ఒకసారి కుసుమ్ ఏదో కావాలని గొడవ పెట్టింది. ఎంత గానో బుజ్జగించింది తల్లి. తన సహనమంతా నేర్పుతో ప్రయోగించింది. కాని కుసుమ్ ఆగలేదు. ఇకసహనాన్ని కోల్పోయి నాలుగు బాది వదిలింది. కాని కుసుమ్ మంకు తనం ఆగలేదు. చివరికి విసిగి వేసారిపోయి అణా మిఠాయి కొనియిస్తే తిని నిద్ర పోయింది. సాయంత్రానికి భర్త వచ్చారు. తాను చేసిన పనికి

తానే పశ్చాత్తాప పడింది. లోలోపల బాధను అణచివేసింది కాని విషయం భర్తకు చెప్పకుండా ఉండలేక పోయింది. నేను ఒకతప్పు చేశానని భర్తతో చెప్పింది ఏమిటని శాస్త్రిగారు అడిగారు. కుసుమ్ గోలచేస్తే ఒక అణా ఖర్చుపెట్టి మిఠాయి కొన్నానని చెప్పింది. ఆ మాటతోనే అంతా ఊహించి మంచిపని చేశావు పిల్లలను కొట్టి అపగలమా? అని అన్నారు. శాస్త్రిగారు ఇంట్లో ఉండగానే ఐస్ క్రీము వాడొచ్చాడు. వాడు పిల్లలు వినేట్లుగా పెద్దగా కేకలు వేస్తాడు. వాణ్ణి త్వరగా వెళ్ళమని శాస్త్రిగారు కోరారు. అందుకు వాడు “వెళ్ళే అవి తొందరగా ఖర్చయ్యేదెలాగ?” అని పలికి పెద్దగా కేకలు వేస్తూ వెళ్ళాడు. ఆ కేక కుసుమ్ విన్నది. వెంటనే ఐస్ క్రీమ్ కొవాలన్నది. శాస్త్రిగారు బహుగా బుజ్జగించారు. కాని రోజుకు పైసా చొప్పున మంజూరు చేశారు. పైసా అంటే యిప్పటి నయాపైసాగాడు.

గోరు చుట్టు పై రోకటి పోటు

ఆ స్వాతంత్ర్య సమరోద్యమములో కాంగ్రెసువారిపని దినదిన గండం నూరేళ్లాయుస్సుగా ఉండేది. ఏ క్షణాన ఏమి జరుగుతుందనేగా బాధ. మరల శాస్త్రిగారిని అరెస్టుచేశారు. మలాకజైలుకు ముందుపంపి తరువాత ప్రైజాబారు జైలుకు మార్చారు అందువలన వారితోబాటు అత్తాకోడళ్ళు శాస్త్రిగారివెంట ప్రైజాబారు వెళ్లారు. తల్లితోజెప్పి దారిలో జిలేబీ కొనిపించారు. అందరూ తలాక్కాస్తా తీసికొన్నారు. లలితాదేవి వద్దన్నా బలవంతాన తినిపించారు. అప్పుడుచెప్పారు అసలురహస్యం, ప్రైజాబాద్ లో భోజనం దొరక.

. దని. ఫ్రైజాబాద్‌లో వారికి బంధువులున్నారని యిలాంటి పరిస్థితులలో వెళ్ళగూడదని వారికి బాగా తెలుసు.

శాస్త్రిగారు జైలుశిక్షముగిళాక యింటికి వచ్చేవారు. ఆయన యింటికి తిరిగివచ్చిన తరువాత బహదూర్‌గంజ్ యిల్లు వదిలేసి ఈడ్‌గాహీరోడ్‌లో యిల్లు అద్దెకుతీసుకున్నారు. పాపం ఆ రోజుల్లో శాస్త్రిగారి బావమరది పోయారు. అప్పటికి చెల్లెలికి పెండ్లయి ఎనిమిది సంవత్సరాలు మాత్రమే. అప్పటికి ఆమెకి 27 రోజుల మగబిడ్డ. అంతకుముందే పెద్దగావదిగిన ఆడపిల్ల మరణించింది. అందువలన ఆమెకూడ శాస్త్రిగారితోనే ఉంటున్నది. విధిని ఎవ్వరూ తప్పించలేరుగదా! కష్టాలు పేదలకే అధికం. అందుకే తలదండ్రులు పోయి దిక్కులేనివారౌతారు. అట్టి బిడ్డల బ్రతుకులు వర్ణనాతీతం. వేదాంతులు ఈ విషయాన్ని ఎలా సరిపెట్టుకుంటారోగాని దైవానికి చాల పక్షపాతముందనే చెప్పాలి. వారుతీసుకున్న యింటి క్రింది భాగములో సరజూప్రసాద్‌గారి కుటుంబం అద్దెకుంటున్నది.

ఒకనాడు ఎవ్వరూలేకుండాచూచి దొంగ చొరబడ్డాడు. శాస్త్రిగారు కాంగ్రెస్‌పనిమీద వెళ్లారు. తల్లిచూతున్నప్పుడూ రాయనగరం వెళ్లారు. సరజూప్రసాద్ ఆయనగారిచార్య ఎక్కడికో వెళ్లారు. యింటిలో లలితాదేవి, కుసుమ్, తరువాత సుమన్, హరిఅనేపిల్లలు తనతో ఉన్నారు. రాత్రి 9 గంటలకు భోజనాలు పూర్తిచేశారు. బయటితలుపు వేద్దామని లలితాదేవి వెళ్ళింది. అచ్చీకటిలో ఎవడో నిలబడిఉన్నాడు. గుండె ఆగినంత పనయింది.

ఒంటరిగా నున్నప్పుడు అలాంటి ఘట్టాలనుండి బైటపడాలంటే తెలివితేటలవసరం. బహుసమయోచితంగా మెలగాలి అది అందరికీ తట్టదు. అలితాదేవి గుండె నిబ్బరం చేసికొని వాడు వినేటట్లు పెద్దగా “సరజూప్రసాదుగారూ” అనేకేకవేసి మేము పండుకోవడానికి పైకి వెళ్తున్నాము. క్రింద తలుపులు వేసుకోమని అక్కడ వారు ఉన్నట్లే చెప్పింది. సరజూప్రసాద్ గారు నిజంగానే అక్కడ ఉన్నాడనుకొని దొంగ కాలికి బుద్ధి చెప్పాడు. ఐతే వాడు ఎంత తత్తరపడ్డా వాడిపనిమాత్రం వాడు మర్చిపోకుండా లాభయుక్తంగానే శాస్త్రిగారి మడతకుర్చీ తీసుకొని ఉడాయించాడు.

కాపురాలు కొద్దివైనా కొంతమంది గృహిణులు ఉన్నదానిలో తమ యిల్లు నీటుగా ఉంచుకుంటారు కొంతమందికి పనితెమలక ఎక్కడి వస్తువులు అక్కడే జారవిడిచి పనులు చేసుకుంటూ పోతుఉంటారు ఆ వైఖరి నచ్చని మగవాళ్ళు చెడామడా కేకలువేసి పిల్లలను సమదాయించు కొంటున్నా భార్యను పిలిచి యిల్లు సర్దిం చేవారున్నారు.

మన శాస్త్రిగారు ఉత్తమ కోవకు చెందినవారు. కష్టసుఖాలు ఎరిగిన మనిషి. అమిత నిడాయితీపరుడు. పిల్లలున్న యిల్లు చిందరవందరగా ఉంటుందని ఆకళింపే. అందులో చదువుకొనే పిల్లలు పుస్తకాలు, వస్తువులూ ఎక్కడబడితే అక్కడ పారవేస్తారు. కుసుమ్ ఆరోజుల్లో చదువుకొంటుంది. అమె పుస్తకాలు ఎక్కడబడితే అక్కడ పారవేయడం అలవాటు. ఏ వస్తువు

క్రమంగా ఉంచుకోదు. పనిలో నిమగ్నమైఉన్న యిల్లాలునుచూచి జాలిపడి యింట్లో ఉన్న సామాను సర్దిపెడతారేగాని, పిల్లలమీద కోప్పడడంగాని బెదిరించడంగాని చేయరు శాస్త్రిగారు. ఒకఘోష యేడిస్తే ఓదార్చడం చేతగాక అమ్మదగ్గరకు పొమ్మని చెపుతారు. ఒకరోజు కుసుమ్ అల్లరి చేసింది. శాస్త్రిగారికి కోపంవచ్చి వినెన కర్రతో కుసుమ్ని ఒకదెబ్బ కొట్టారు అదివిని లలితాదేవి గబ గబ పైకి పరుగెత్తింది. కుసుమ్ ఏడుస్తూఉంది. చూచేసరికి శాస్త్రి గారి చేతిలో వినెనకర్ర ఉంది శాస్త్రిగారిని ఏమీ అనలేక కోపంతో కుసుమ్ని క్రిందకు పంపింది. తాను భర్తవంక కోపంగాచూచి క్రిందకి దిగుతూఉంటే అదిచూచి “నీవు నాకంటే ఎక్కువ కౌడతాపే పిల్లల్ని నేను వినెనకర్రతోనేగా ఒకదెబ్బకొట్టింది ఆమాత్రానికే మొహం అలా పెట్టావే?” అనిఅన్నారు.

దినదిన గండము

కొంతమందికి కొన్నికొన్ని అలవాట్లు సహజంగా ఉంటాయి అవి ఎంత ప్రయత్నించినా ఆపుకోలేరు. కొందరు ఉదయాన ముఖం కడుగకుండా ఎంతసేపైనా ఉంటారు కడిగినతరువాత కడుపులో ఏదోఒకటి పడాలి. లేకపోతే ఆశల తపనకు ఆగలేరు. మన శాస్త్రిగారికి ఒక అలవాటుంది. భోజనానికి కూర్చున్న పిదప వడ్డించడం ఆలస్యమైతే సహించలేరు. ఎందుకంటే పెద్దవారికి అన్నం తినడానికికూడా సమయముండదు. అన్నంతినాలనే మిషతో ఆ పనులు కట్టిపెట్టుకొని మరీ భోజనానికి కూర్చుంటారు. అందు వలన శాస్త్రిగారు కూర్చున్న పిదప వడ్డణ ఆలశ్యమైతే సహించరు.

ఒకరోజు ఎక్కడికో అజ్ఞెంటుగా వెళ్ళాలని వంట సిద్ధం చేయమన్నారు. అందువలన లలితాదేవి పసులన్నీ చక్క-బెట్టుకొని గదిగబా వంట తయారుచేసింది. వంటంతా అయిందిగాని ఇక రొట్టెలుమాత్రం కాల్చాలి. ఇంతలో హరి మెట్లమీదినుండి దొర్లి క్రిందబడ్డాడు. క్రిందపడడం సామాన్యవిషయంకాదు పసిబిడ్డలు మంచంమీదనుండి పడితేనే ఎంతో ప్రమాదం. హరి మెట్లమీది నుండి క్రిందపడ్డాడు. కుసుమ్ కెప్పుమని కేకపెట్టింది. హడావుడిగా పరిగెత్తింది లలితాదేవి. ఆ తొందరలో పిల్లవాడు తన కాలిక్రింద పడ్డాడు. చుట్టుప్రక్కల జనం ప్రోగైనారు. వారికి తోచినవైద్యం చేసి ఓదార్చారు. పిల్లవాని నోటివెంట, ముక్కువెంట రక్తం కారింది. పిల్లవాడు దానితో సొమ్మసిల్లిపోయాడు. పసిపిల్లలు ఎంతలావు దెబ్బలకైనా తట్టుకుంటారు. ఆటకాయితనం, ఏమీ తెలియదు. ఒళ్ళంతా గాయాలే. ఆ మీదట సొక్కి నిద్రపోయాడు.

ఇంతలో శాస్త్రిగారు వచ్చారు. అప్పుడే పిల్లవానిని నర్తకాని రొట్టెలుచేయడం ప్రారంభించింది లలితాదేవి. నేను ఎప్పుడో చెప్పి పోయానుగదా వంటచేయమని. ఇప్పటిదాకా ఏమీ అఘోరిస్తున్నావని మండిపడ్డారు శాస్త్రిగారు. పాపం శాస్త్రిగారికి జరిగినవిషయం తెలియదు. వెంటనే విషయమంతా చెప్పేనుండు. బిడ్డను అదుర్దాగా చూచి హృదయం ద్రవించిపోయి, అమాంతం బిడ్డను భుజానవేసి కొని దాక్టరుదగ్గరకు పరుగెత్తి చికిత్స చేయించుకొని, తిరిగివచ్చి జరిగిన తప్పుకు క్షమించమని లలితాదేవిని ప్రార్థయపడ్డారు. నిజంగా వారిలాగా ధార్యాభర్తలు ఒకరితప్పును ఒకరు అర్థంచేసుకొని మెలిగితే ఆ సంసారం స్వర్గతుల్యమే.

లలితాదేవికి బాగా చదువురాదు. బళ్లో చేర్పించిన మొదటి సంవత్సరమే తండ్రిగారు చనిపోవుటవలన చదువు అచ్చిరాలేదని తల్లిగారు చదువుకు స్వస్తిచెప్పించినసంగతి మనమెరిగిందే. ఇంటివద్ద శ్రద్ధతో నేర్చుకొన్న చదువేతప్ప వేరే డిగ్రీలు లేవు. ఉన్నవారికి విద్య అబ్బడం చాలా కష్టం లేనివారికి విద్య అంతలో అబ్బుతుంది దానికి కారణం దైవనిర్ణయమనే చెప్పాలి. తెలివితేటలున్నవారికి డబ్బుండదు. డబ్బున్నవారికి తెలివుండదు. బద్ధకం జొస్తే. తెలివివున్నా పేద కుటుంబీకులైన మన శాస్త్రిగారి కుటుంబానికి విద్య సభ్యసించడం గడ్డుగానే జరిగింది. లలితాదేవి విద్య తండ్రిలేని కారణాన కుంటువడింది.

ఆ వయసులో తన విద్యను అభివృద్ధి చేసుకోవాలని లలితాదేవికి ఆశకల్గింది. అప్పటికి తనకున్న విద్యతో రామాయణం మాత్రం బాగా చదువకలేది. అదే ఆమెయోగ్యత. ఈడ్ గాహీ ఇంటికి వెళ్ళాకా లలితాదేవి చదువు మొదలుపెట్టింది. తన ప్రయత్నానితోడు ఒక మంచి అవకాశం కలిసివచ్చింది. వారి యింటికెదురుగా ఒక బెంగాలీ అమ్మాయి కాలేజీలో చదువుతూ ఉండేది. ఆ అమ్మాయి లలితాదేవి గురువు. ఇంట్లో పనిమనిషిని మాన్పించేసి తానే స్వయంగా పనులు నిర్వర్తిస్తూ అలా పొదుపు చేసినడబ్బుతో విద్య సభ్యసించడానికి ఉద్యమించింది. కాని ఆమె అనారోగ్య పరిస్థితులనుబట్టి శాస్త్రిగారు ఒప్పుకోలేదు. అయినా తనపట్టుదలతో శాస్త్రిగారు అంగీకరింపక తప్పలేదు.

చారి బ్రతుకులో 15 రోజులు వెన్నెలగా సాగుతూఉంది కారణం సంసారములోని సౌఖ్యాన్ని వెన్నెలలాగా అనుభవిద్దామంటే కొంతకాలమాత్రైలు ప్రవాసం తప్పడంలేదు. శాస్త్రిగారు మరలా తైలుకెళ్ళేరు ఈసారి ఉన్నావ్ తైలుకు పంపించారు. తైలుకి వెళ్ళే ముందు శాస్త్రిగారు గుడ్డలో ఏదోచుట్టి లలితాదేవి చేతికిచ్చారు. విప్పిచూస్తే ఉత్తరం తల్లిగారు చూడగూడదని తన ఉద్దేశం. ఎలాగైతేనేం తల్లిగారు ఆ విషయం పసిగట్టనేగట్టింది.

ఇంటి కొచ్చిన తరువాత లలితాదేవి అత్తగారు ఆడబిడ్డతో చెప్పి బచవా ఏమేమి వ్రాశాడో అడిగి తెలిసికోమంది కోడల్ని. ఆడబిడ్డ అత్తగారి ఆదేశం ప్రకారం అడగనే అడిగింది. లలితాదేవి చెప్పడానికి సంకోచించింది. అయినా చెప్పక తప్పలేదు. ఆ విషయంలో తల్లీకూతుళ్ళిద్దరూ ఏవేవో ఊహలు అల్లుకొన్నారు. ఆఖరికి ఉత్తరం యిచ్చివేసింది తీరా ఉత్తరం విప్పిచూస్తే ఆడబిడ్డను బాగా చూడమనిఉంది. ఆమె కంటతడిబెడితే మనకు జయములేదని వ్రాశారు. తన సోదరుడు ఎంతఉదారుడో తన కప్పుడు అర్థమైంది. తన దీనస్థితికి తన సోదరుని అవ్యాజమైన ప్రేమకు కుటుంబ సంకట పరిస్థితులను తలచుకొని బొటబొట కన్నీరుకార్చింది. తనతల్లికి ఎట్టి కష్టంకలుగకుండ చూడమనికూడా వ్రాశారు. ఎంతటి నిష్కల్మష హృదయులు శాస్త్రిజీ.

దేశ సేవే తన పరమార్థం

శాస్త్రిగారు మరలా చీకటిలోనుండి వెలుగులోనికి వచ్చారు. తరువాత మకాం లక్నోకు మార్చారు. కష్టాలతో, కడగండ్లతో

కూడుకొన్న జీవితం. విశ్రాంతి ఎక్కడిది? సుఖమెక్కడిది? ఒక్క అరగంటనేపు తండ్రిగారు బిడ్డదగ్గర కూర్చోనడానికి తీరు బడి లేదు, బిడ్డ చావుబ్రతుకుల్లో ఉంది. రోజులురేక చచ్చేది కొంత మంది. ఈ బ్రతుకే ఒక మాయ. శాస్త్రిగారు యింత ఆపదలో కూడ బిడ్డదగ్గర అరగంటకాలం గడువకుండా ఉన్నందుకు లలితాదేవి విసిగి “బిడ్డమీదకూడ మీకు వాధ్యత ఉండ”దని కష్టంగా అంది. “24 గంటలు నీవు దగ్గరున్నందున నీకు ప్రేమ ఉన్నట్టు, దగ్గర లేనందున నాకు ప్రేమలేనట్లనా నీ భావ”మని ఆయన అన్నారు. అన్నిటికీ ఆ భగవంతుడే ఉన్నాడని నచ్చచెప్పి తనవనులు తాను చక్కబెట్టుకొంటూనే ఉన్నారు. ఇంతలో బిడ్డ పోనేపోయింది.

ఆడబిడ్డ పోయినందుకు ఆ దంపతులు ఎంతగా దుఃఖించారో చెప్పడానికే ఏలులేదు. బిడ్డ జ్ఞప్తికి వచ్చినప్పుడల్లా కంటిసీరు పెట్టేవారు. బిడ్డమీద చక్కని పాటకూడా వ్రాశారు.

లక్నోలో కొద్దిరోజులున్న పిదప శాస్త్రిగారు అలహాబాదు వెళ్ళవలసి వచ్చింది. వారికి సౌత్ మలాకాలో యిల్లుదొరికింది. అక్కడ నివాసం ప్రారంభించారు.

లలితాదేవికి పెండ్యయిన తరువాత వంటచేయడము ఒక సమస్యగా తయారైంది. మట్టిపొయ్యిమీద వంటచేయడంవల్ల సంవత్సరం లోపల యింట్లో ఎవరోఒకరు చస్తారని రామాపురంవారి విశ్వాసం. అందువలన తాను కుంపటిమీద వంట చేయవలసి వచ్చేది. ఆ పొయ్యిమీద నెగ సరిగ్గా తగలక ఒకరోజు పప్పు

మాడిపోవడం. మరొకసారి కూర కాటుపోవడం, అదీయిదీ కాకపోతే చెయ్యైనా కాలడం జరిగేది. అందువలన ఏదైనా క్రొత్త పద్ధతితో పోయ్యి సరిదిద్దుదామా అత్తగారు ఒప్పుకోదు.

ఏమైనాకానిమ్మని భగవంతునిమీద భారంవేసి, అత్తగారు లేకుండాచూచి మట్టిపొయ్యి తయారుచేసి, దానిమీద పకోడీలువండి తానే తిన్నది. అంటే చనిపోతే తానే చనిపోతాను, ఎవరిప్రాణానికి ముప్పుండదని తన భావన. ఆ వంటఅయ్యాక ఆ పొయ్యితీసి దాచి భగవంతుణ్ణి ప్రార్థించడం మొదలుపెట్టింది. ఎవరికి ఏమి అపకారం జరుగనియవద్దని.

సంవత్సరమైంది. మట్టిపొయ్యిరహస్యం అత్తగారికిచెప్పింది. ఆమె ఆశ్చర్యపడింది. పాపం పారి మూఢనమ్మక మేగాని ఏమిజరుగలేదు. కనుక అసలుసంగతి బైటపెట్టింది. ఆ మీదట మట్టిపొయ్యి పెట్టుకోవడానికి లలితాదేవికి పర్మిషను గ్రాంటయ్యింది. ఇంకొక మూఢనమ్మకముంది. వడియాలవిషయములోగాక నూనె, పూరగాయల విషయంలోకూడ అటువంటిదే అనుమానం. ఊర గాయల జాడీ అటకమీద పెట్టింది.

ఒకరోజు శాస్త్రిగారు కాంగ్రెస్ పనిమీద బెనారస్ వెళ్లారు. ఆయన అనుకొన్నరోజుకు రాలేదు. లలితాదేవికి అనుమానం కలిగింది. ఏకాదశిరోజు శాస్త్రిగారి ఆరోగ్యం బాగుగాలేదని కృష్ణ పేరుమీద బెలిగ్రాంవచ్చింది. జాడీ అటకమీదనుండి తీసి బజార్లో పారబోసింది. ఎందుకంటే నూనెతోకూడిన ఊరగాయ అనర్థకమని

కాబోలు. ఒక్కొక్కప్రాంతంవారి అలవాట్లు అలాంటివి. అనుమానం పెనుభూతముగదా ! ఆంధ్రాలో రకరకాల పచ్చళ్ళజాడీలు యింటినిండా మూలుగుతాయి. ఒక్కొక్కరిళ్ళల్లో ఊడేళ్ళనాటి పచ్చళ్లుకూడ దొరుకుతాయి. వాళ్ళ అనుమానమది. పాపం యీ వార్తవిని ఊరగాయలజాడీ బజార్లో కుమ్మరించింది లలితాదేవి. లలితాదేవికి భర్తమీద చాల అనురాగం. తన భర్తప్రాణాన్ని తన ప్రాణంగా చూచుకుంటుందా యిట్లాలు.

కృష్ణ, శాస్త్రిగారిని చూడడానికి బెనారస్ వెళ్ళాడు. వెళ్ళిన వెంటనే పరిస్థితి ఎలాఉందో తంతి పంపమని లలితాదేవి కోరింది. వెళ్ళాడేగాని కృష్ణ తంతి పంపలేదు, కనీసం ఉత్తరంకూడా వ్రాయలేదు ఆందోళన అధికమైంది. వెళ్ళిచూద్దామా చేతిలోపైసాలేదు. రెండో పరిస్థితి పిల్లలు తనదగ్గర లేకపోవడం. సరజాప్రసాద్ గారు పిల్లలను వారింటికి సరదాగా పిలువడం. అందువలన తనాగి అత్తగారిని పంపించింది.

గండ్లంగడి చింది

ఒక్కొక్కరు చక్కని కలలు కంటూఉంటారు. కొంత మందికి భయంకరమైన కలలువచ్చి నిద్దరలోనే తత్తరపోతారు. లలితాదేవికి ఆ పరిస్థితులలో ఒక విచిత్రమైన కలవచ్చింది ఒక తెల్లని గుఱ్ఱంమీద ఒక దాడీవాలా శాస్త్రిగారి యింటికి వచ్చారట. గుఱ్ఱం యింటిముందు ఆగింది. శాస్త్రిగారు గుఱ్ఱాన్నిదిగి యింట్లోకి వచ్చి, నేను వెళ్తున్నాను, జాగ్రత్తని చెప్పారు. చెప్పి గుఱ్ఱంమీద

ఎక్కి కూర్చున్నారు. లలితాదేవి గుఱ్ఱం తోక పట్టుకొని వదల మన్నా వదలలేదట. శాస్త్రిగారు ఆమె భాధచూచి గడ్డపు వ్యక్తితో యికనేను రాసని గుఱ్ఱం దిగారట. దాడీవాలా ఏమీ మాట్లాడ లేదట. ఇంతలో మెళుకువవచ్చి త్రుళ్ళిపడి లేచింది. తీరా చూస్తే కల.

మరనాడు సరుజాప్రసాద్ గారు పిల్లల్ని తీసికొని వచ్చారు. లలితాదేవి టాండన్ గారి వద్దకు వెళ్ళి రిఫ్లెయ్ పెయిడ్ టెలిగ్రాం యిచ్చారు జవాబు రాలేదు. గుండెల్లో దడ ఎక్కువైంది. రెండో రోజు టాండన్ గారు సౌత్ మలాకా వచ్చి లలితాదేవిని కలుసుకొని విషయం తెలిసికొన్నారు. లలితాదేవి బెనారస్ వెళ్ళడానికి సిద్ధ పడింది. ఈ విషయం తెలిసికొని హరి అమ్మగనుక నన్ను బెనారస్ తీసికొని వెళ్ళకపోతే నేను కోడిగ్రుడ్డుతిని ముసల్మాను నైపోతానని బెదిరించాడు. అదివిని టాండన్ గారు హరిని ఒళ్ళో కూర్చోబెట్టుకొని బుజ్జగిస్తూ కోడిగ్రుడ్డు తిన్నంత మాత్రాన ముసల్మానువు కావని చెప్పారు. మూడోరోజు బెనారస్ వెళ్ళ డానికి లలితాదేవి సిద్ధమైంది.

ఇంతలో కృష్ణ బెనారస్ నుండి తిరిగివచ్చి ఇక్కడ బెనారస్ వెళ్ళడం అనవసరమని అన్నారు. ఆపదలో ఒక్కొక్కరికి వర్త మానాలు ఎలాచెప్పాలో తెలియదు. చావుకబురు ఉన్నఫలంగా చెబితే కొంతమందికి గుండె ఆగిపోతుంది, కృష్ణ యిక వెళ్ళడం అనేదానిలో అనేక అర్థాలున్నవి. ఆయన ధోరణినిబట్టి శాస్త్రిగారి ఆరోగ్యం ఫరవాలేదని భావించి ఊరటచెందింది లలితాదేవి.

ఆ రోజురాత్రి 11 గంటలకు బెనారసు చేరుకొన్నారు. హారికి టెక్నెట్ కొనలేదని టెక్నెట్ కలెక్టర్ పేచీపెట్టాడు. అర గంట ఆయనతో తగాదా. చివరకు ఆ పేచీ వదిలించుకొని బైలు దేరారు. ఇప్పుడా బస్తీలో బంధువులయింటికి వెళ్లాలి. వాళ్ళయిల్లు కనుక్కోవాలంటే మహాకష్టం. నిద్రపోయేవారిని లేపి అడిగితే కస్సుమంటారు సరికదా ! ఆ కోపంతో సమాధానమే యివ్వరు. చివరికి రాత్రి 2 గంటలకు ఆ వీధి, ఈ వీధితిరిగి బంధువులయిల్లు కనుగొన్నారు

అత్తగారు లలితాదేవిని చూడగానే నీ అదృష్టమువల్ల బ్రతి రాడు. రెండుమూడురోజులు నోటివెంట మాటలేదని చెప్పింది. నిజంగా అదృష్టమే. యంత్రానికినైతం సమయానికి నీరు, బొగ్గు వేయకపోతే అది కదలదు. అలాంటప్పుడు ఈ మానవయంత్రానికి వేరూ తిండి, నిద్ర, విశ్రాంతి సరియగు రీతిలో లేకపోతే జీవించడం కష్టం. శాస్త్రిగారికి దేశసేవలోని పనులతో తీరిక ఉండడంలేదు. అందువల్ల ఆయనకు విశ్రాంతి నివ్వటానికి కమలాపతి త్రిపాఠీ గారింట్లో ఆయనను అట్టిపెట్టారు.

అది ప్లూరసిజబ్బు. రామనగరం వెళ్ళాలని బైలుదేరారట రేపు దగ్గర గుండె నొప్పిరాగా కొద్దిసేపటిలోనే స్పృహ లేకుండా పడిపోయారు. ఆ స్థితిలో శాస్త్రిగారిని త్రిపాఠీ గారింటికి చేర్చారు మూడురోజులు నోటివెంట మాటరాలేదు. మూడోరాజు స్పృహ వచ్చింది. అందుకనే వెంటనే టెలిగ్రాం యివ్వలేరు.

ఒకనెల రోజులు బెనారస్ లో ఉండి, శాస్త్రిగారి ఆరోగ్యం కుదుటపడ్డాక తిరిగి అలహాబాదు చేరుకున్నారు. అప్పటికి వేసవి కాలం సమీపించింది. కొండలమీదికి వెళ్ళమని డాక్టర్ల సలహా. ఉట్టికెక్కలేనమ్మ స్వర్గానికేమిపెళ్తుంది. అందువలన శాస్త్రిగారికి అదొక అందరాని ఆకాశమే.

చివరకు తప్పలేదు. బలవతంమీద ఒకచోట అప్పుచేసి కొండనివాసానికి బైలుదేరారు. అదృష్టవశాత్తు జవహర్ లాల్ నెహ్రూగారి కార్యదర్శి శివదత్త ఉపాధ్యాయ, రాణీభేత్ నివాసి. ఆయన పలుకబడి ప్రయత్నంవలన వారికి చౌకలో అక్కడొక యిల్లు దొరికింది. వారు బైలుదేరినరోజున రైలుస్టేషను దగ్గర ఎవరో శాస్త్రిగారికి రెండువందల రూపాయలు యిచ్చారు. వారున్న చోట చింతచెట్లు విరివిగా ఉండేవి చింతగుల్లలు ప్రోగుచేసి చింతపండు సమకూర్చి వాటితో ఆ కాలం వెళ్ళదీసి, శాస్త్రిగారి ఆరోగ్యం కుదుటపడగానే అలహాబాదు చేరుకొన్నారు.

ప్రముఖుల యింటివద్ద ఉండే చందశి

సర్వసాధారణంగా ప్రముఖులై నవ్వారి యింట్లవద్ద జనంఎప్పుడూ తిరుణాలనిధిగా ఉంటారు. ఒకరు వెళ్ళినపిదప ఒకరు తమస్వంత పనులనిమిత్తం వస్తూవుంటారు. చోటానాయకులవద్దకే జనంఎగబడి వస్తూఉంటారు. ఇక శాస్త్రిగారి విషయం చెప్పాలా? స్వాతంత్ర్య సమరంలో రహస్యంగా ఎన్నోపనులు నిర్వహించ వలసి ఉంటుంది. అందువలన రకరకాల మనుష్యులు శాస్త్రిగారి యింటి నిండా చేరేవారు.

శాస్త్రిగారు ఉదయం యింటినుండి బైలుదేరితే రాత్రి ఎప్పటికో వచ్చేవారు. అయినా వారు వచ్చేవరకూ జనం వేచియుండి ఆయన దర్శనంపొంది ఆయన్ను తీసికొని వెళ్ళడానికి ఆ రాత్రికి అక్కడే గడిపేవారు. ప్రొద్దుపోయి వచ్చినతరువాత స్నాన పానాలు ముగించుకొనివచ్చి పేరుపేరున కుశల ప్రశ్నలడిగి వారిని సంతృప్తిపరచి నిద్రపోయేవారు. అలాంటి జనసందోహంలో ఖాళీ చొరక్క మేడమెట్లమీద దుప్పటి కప్పకొని వండుకునేవారు. ఎంత నిరాడంబరులు.

ఛోటాఛోటా ఉద్యోగులనే ప్రైవేట్ కలసుకోవాలి. వేళప్రకారం తిండి. కంటిసిండా నిద్రపోనిచే ఇంటికివూ లివ్వరు. అదీ క్రమప్రకారంకాదు. లావు, నన్నాన్నిబట్టి. అలా సుఖాన్ని ఆరగిస్తూ పేదల కంఠమండా ఉంటారు ఛోటాఛోటావారు. అయితే మన శాస్త్రిగారు లొకిలులు, ప్రజాసేవకులు. ప్రజాసేవయే వారి ఆశయం. అందువలన అందరికీ అందుబాటులో ఉండడాన, ఆ యిల్లు అంత కళకళలాడుతూఉండేది.

ఉదయం యింటినుండి బైలుదేరి వెళ్ళిన శాస్త్రిజీ ప్రొద్దు పోయేవరకు యింటికి చేరుకోరంటే ఏంచేస్తున్నట్లు? అన్న ప్రశ్న కలుగకపోదు. ఆయన మహోన్నత భావాలకు నిలయమైన మహా నీయుడు శ్రీ జవహర్‌లాల్ నెహ్రూగారి వద్ద ఏవో కార్య కలాపాలు నెరవేరుస్తూ ఉండేవారు. వారి ఉత్తరాలకు జవాబులు పార్టీకి సంబంధించిన ఉత్తర ప్రత్యుత్తరాలు జరపడం వారివంతు పని ఎక్కువగా ఉండడంవలన యింటికి రాకుండా వారివద్దే

బోంచేసేవారు, యింటికి రావడానికి అవకాశం లేనియెడల యింటికి కబురుచేసేవారు. ఒకవేళ ఖర్చుగాలి కబురందకపోతే లలితాదేవి అలాగే పస్తులుండేవారు.

ఒకసారి శాస్త్రిగారు యిలాగే యింటికి రానూలేదు. కబురు పంపలేదు. ఆమె అలాగే పాచినోరు తెరువలేదు. చూచినూచి విసుగువుట్టి రాత్రి 11 గంటలకు తలుపు వేసుకొని నిద్రపోయింది. అలసిపోయి ఉండడాన కళ్ళుమూయగానే నిద్ర ముంచుకొచ్చింది. అప్పుడు ఎవరో తలుపు తట్టారు. ఆరోజుల్లో హిందూ మహమ్మదీయ తగాదాలు ముమ్మరంగా ఉండేవి. ఆ భయంతో అలాగే నిద్రపోయింది. రాత్రి రెండుగంటలకు మెళుకొవ వచ్చింది. కాని శాస్త్రిగారు లేరు. మరలా పండుకొన్నది. ఇక నిద్రపట్టలేదు. కడుపులో దిగులు లేకపోతేగా నిద్రపోవటానికి. తెల్లవారొచ్చింది. ఉదయం ఆరుగంటలకు తలుపుతట్టినట్లని పించింది. గజాలునవచ్చి తలుపు తీసింది. ఎదురుగా శాస్త్రిగారు నిలబడి ఉన్నారు. శాస్త్రిగారి మీద ఎక్కడలేని కోపంవచ్చింది. "నిన్నంతా భోజనం లేకుండా చంపారు" అనిఅన్నది లలితాదేవి కోపంగా.

సరేసరే యిక ఆపు రాత్రి ఎన్నిసార్లు తట్టినా లేవకపోతే విశ్వంభరనాథ్ గారి ప్రెస్ లో పండుకోవలసి వచ్చింది. పైగా యిదొక నిండా" అనేసరికి ఆమె తనపొరపాటుకు చాలాదాధపడ్డది. కాని నిజానికి రాత్రి శాస్త్రిగారు కబురంపారు. కాని ఆకబురు లలితాదేవికి అందలేదు. అదీ జరిగినసంగతి. లలితాదేవి నిన్నంతా పస్తున్నందుకు శాస్త్రిగారుకూడా పశ్చాత్తాపపడ్డారు.

ఇక ఆరోజునుండి నిద్ర ఆపుకొనడానికి ఎన్నోవిధాల ప్రయత్నం చేసింది కాని నిద్ర ఆగలేదు. కళ్ళల్లోనూనెవేసుకుంటే నిద్ర ఆగుతుందని రోజూ కళ్ళల్లో నూనె వేసుకోవడం ప్రారంభించింది. ఈ సంగతి ఎలాగో శాస్త్రిగారు పసిగట్టారు. ఎందుకంటే కృత్రిమంగా మనం ఏంచేసినా శారీరకమైన అలవాట్లలో ఏదోఒక ఆనర్థరం వాటిల్లుతుంది. అందువలన జాలిపడి, మరొక ఉపాయం ఆలోచించి రోజూ తనే తలుపును బైట గొళ్ళెంపెట్టి తాళంవేసి వెళ్ళడం ప్రారంభించారు. చివరకు అదీచావై కూర్చుంది. మనుషులు లేనియిళ్ళకు తాళాలు వేసి కూర్చుంటే దొంగలు సునాయానంగా తాళాలు తీసి దోచుకోవడం బ్రారంభమైంది. వారియింటి ముందు బెంగాలీవారి యిల్లు అలాగే దోచుకోబడింది. ఇక ఎదురుగా ఉన్నయిల్లు ఆగుతుందా? మనుష్యులుండగా అదొకపీడ కొనితెచ్చుకోవడం రేనికని ఆ పద్ధతి మానివేశారు. ఇంతలో తిరిగి శాస్త్రిగారు శ్రీకృష్ణ జన్మస్థానం అలంకరించవలసి వచ్చింది.

ఒకసారి శాస్త్రిగారు యింటి దగ్గరున్నప్పుడు స్నానం చేసివచ్చి ఆ ధోవతి అరపేయమని లలితాదేవికి యిచ్చారు. మేడపైన ఆరవేసింది. గదిలోకివచ్చి పండుకొంటే కమ్మని నిద్ర పట్టింది. ఎప్పటికో మెళుకువ వచ్చింది. తీరాచూస్తే వర్షంకురిసి వెలిసిపోయింది. ఆరవేసినట్లు తడవడమేగాక గోడచుట్టంతా అంటుకొని మరకలై సవి వెంటనే ధోవతితీసి ఉదకడం ప్రారంభించింది. ఇంట్లో నట్టుకూడలేదు వానిని కిదికి, రుద్ది మరకలు పోగొట్టడానికి. శాస్త్రిగారు ఏమంటారేమోనని బొటబొట కన్నీరు

కారుస్తానే ఉతుకుతూఉంది ధోవతి. ఆ దృశ్యమంతా అర్థంచేసుకొని అడవిద్ద శాస్త్రిగారు రాగానే సర్దిచెప్పింది. అయ్యో! ఈ చాగ్యానికే నే కోప్పడతానా! ఎందుకూభయం! ఆని ఓచార్చారు.

అదే గడుసురకమైతే కించిత్తు తప్పుకు భయపడకపోగా పైగా ఎదిరించి తన్నులు తింటారు. నిజంగా ఆ దంపతులు అదర్శ దంపతులు. శాస్త్రిగారు, లలితాదేవిగారు వారి పూర్వజన్మ సుకృతంవల్ల, వారి పుణ్యం ఈ జన్మలో కలసివచ్చి అదర్శ దంపతులుగా కష్ట, సుఖాల్లో ఒకేరకంగా గడిపారు. నిజంగా వారి జీవితం ధన్యమైనది. ఇద్దరిలోను అనేక సుగుణాలుండడం గొప్ప విశేషమేకదా! వారిపై మనం విమర్శచేయడానికే ఒక్కతావుకూడ లేకుండా చేసికొన్నారు ఆ పుణ్యదంపతులు.

తిరిగి అరెస్టులు

జైలునుండి శాస్త్రిగారు తిరిగి యింటికివచ్చారు. మరలా దేశంలో ఏవో భయంకరమైన సంఘటనలు జరిగేసూచనలు కాస వచ్చాయి. ఏక్షణాన ఏమిజరుగుతుందో తెలియకుండాఉంది. బొంబాయిలో సమావేశం జరిగింది. ఆ మీదట గాంధీగారి క్వీట్టిండియా తీర్మానం జరిగింది. క్వీట్టిండియా నినాదం మారు మ్రోగింది. ఇక నిష్పరాజుకొన్నది. నాయకులంతా వరుసగా అరెస్టవుతున్నారు. ఒక్కొక్క నాయకునికి అప్పజెప్పబడింది. అది మొదలు పెట్టడం అరెస్టులు కావడం వందల సంఖ్యలో అరెస్టులు కావడం జరుగుతూవుంది.

శాస్త్రిగారి వంతు యింకా రాలేదు. అందువలన ఆయన పట్టు బడకుండా తప్పించుకొన్నారు. ఒకసారి అల్లూరాయ్దేశాయ్ కోసం పోలీసులువస్తే ఆయన ఆడవేషం వేసుకొని దిండు పసిపిల్ల వాడిలా ప్రక్కనవేసికొని ఆ ముప్పు చమత్కారంగా తప్పించుకొన్నారు.

ఇలా ఉండగా ఒకరోజు ఒక వ్యక్తివచ్చి శాస్త్రిగారు రమ్మన్నారని లలితాదేవిని తనవెంట రమ్మని కోరాడు. ఆ వ్యక్తి వెంటనే శాస్త్రిగారి దగ్గరకువెళ్లి వెంటనే చీటీ వ్రాయించుకొని వచ్చారు. అప్పుడు అతనిమీద విశ్వాసం కల్గింది. శాస్త్రిగారు ఆమెను పంపిరిగా రమ్మన్నారు. కాని పిల్లలతో గొడవ నాన్న దగ్గరకు నేనొస్తాను, అని ఏడ్వడం మొదలుపెట్టారు. పిల్లలను వదలి ఒక్కతే వెళ్ళితే ప్రక్కవాళ్ళకు అనుమానం. ఎలాగైతేనేం కన్నబిడ్డలకంటే ఎక్కువేముందని పిల్లలతో బైలుదేరింది. లలితాదేవి వెళ్ళేసరికి శాస్త్రిగారు ఎవరితోనో మాట్లాడుతున్నారు. సరే లలితాదేవిని ఆరాత్రి అక్కడే ఉండమని కోరారు శాస్త్రిగారు. లలితాదేవి అలాగే ఆగిపోయింది.

ఆ మాట్లాడేవారు వెళ్ళిపోగానే తలుపువేసి ఆమెకొక ఉత్తరంచేతికిచ్చి దానిని మీర్జాపురంలో ఒకరి కందించమన్నారు. దానిని అచ్చు వేయించడానికి ఎన్నివీలైతే అన్ని కాపీలు అచ్చువేసి పంపించే ఏర్పాటుచేసి పంపించున్నారు. ఈ రహస్య సందేశానికే లలితాదేవిని శాస్త్రిగారు అక్కడికి రప్పించారు. మరలా పోలీసు

హుకుం జారీ అయ్యింది కాబోలు ఎల్లుండి నేను అరెస్టవుతున్నాను జాగ్రత్తఅన్నారు.

“అత్తగారిని కలుసుకోరా? అని అడిగింది లలితాదేవి. రేపుసాయంత్రానికి యింటికి రావడానికి వీలుపడుతుందోచేదో, అయినా ప్రయత్నిస్తానని చెప్పారు అరెస్టు ఎక్కడవుతారు అని అడిగింది లలితాదేవి - గడియారం స్తంభం దగ్గర అనిచెప్పారు సరే ఉత్తరం జాగ్రత్తచేసింది లలితాదేవి. రెండోరోజురాత్రి శాస్త్రిగారు యింటికి వెళ్ళారు. గడియారం స్తంభం దగ్గరికి ఎలా వెళ్ళాలో ఆ ఏర్పాట్లన్నీ చేసుకొని వచ్చారు.

గడియారం స్తంభం దగ్గరికి చేరుకోవడం అంటే మాటలు కాదు. పోలీసులకు రేజా తెలియకుండా చేరుకోవాలి. లేకుంటే ముందే అరెస్టయిపోతారు. అలా అయితే అనుకున్న ధ్యేయం నెరవేరదు. అందువలన బహిరంగంగా మాత్రం మహమ్మదాలీ పార్కులో శాస్త్రిగారు నోటీసులు పంచిపెడతారని ప్రకటించి స్వయంసేవకులు నోటీసులు జారీ చేసేటప్పుడు రహస్యంగా గడియారం స్తంభం దగ్గర అని చెప్పల్లో ఊదారు.

పిచ్చి ముండాకొడుకులు నిజంగానే మహమ్మదాలీ పార్కు దగ్గరనేఅనుకొని పోలీసు బందోబస్తు దిట్టంగానే జరిగిపోయింది. ఆరోజు లాఠీచార్జి ఖచ్చితంగా జరుగుతుందని అవసరమైతే గుళ్ళ వర్షం కురిపిస్తారని జనం గుబ్బిసలాడుతున్నారు.

శాస్త్రిగారు గడియారం స్తంభం దగ్గరకు వెళ్ళేయత్నంలో ఉన్నారు. లలితాదేవి గదిలో కూర్చొని కన్నీరు కారుస్తూ ఉంది. తల్లి కన్నీరు సుమన్ చూచి అమ్మను కోప్పడ్డారా అని తండ్రిని అడగ్గా వెంటనే శాస్త్రిగారు గదిలోనికి వెళ్ళి ఆ ఏడుపుచూచి నేను అరెస్టవ్వడం మామూలేగా, ఎందుకు ఏడ్వడం? అన్నారు. జవాబు లేదు కారణం చెప్పమని బలవంతంచేశారు. చివరికి లోపలఉన్న తాదా వెళ్ళగక్కింది. నాదగ్గర ఒక్క అణా మాత్రంఉంది నేను మీర్జాపురం ఎలావెళ్ళేది అని ఆ మాట జ్ఞప్తికివచ్చి ఏడుస్తున్నాను అన్నది. శాస్త్రిగారు మొదట ఈ విషయం ఆలోచించలేదు. ఏడ్వడం కూడ మంచిదయ్యింది. అందువలన దానికి తగిన ఏర్పాటుచేసి వెళ్ళిపోయారు.

రెండు జాములైన తరువాత లలితాదేవికూడా గడియారం స్తంభం దగ్గరకు బైలుదేరింది, అక్కడకు రావద్దని, వస్తే చాలా ప్రమాదమని శాస్త్రిగారు ఎంతో నచ్చచెప్పి వెళ్ళారు. అయినా వినిపించుకోకుండా బైలుదేరివెళ్ళింది. పతివ్రతా శిరోమణులంటే. భర్తపోయాక నేను మాత్రం బ్రతికి దేనికని ప్రాణాలను లెక్కచేయరు. ఆమెతోబాటు అత్తగారు, గౌతమ్ భార్య బయలు దేరారు. ఇక తప్పలేదు. అంతా గడియారం స్తంభం దగ్గరకు చేరుకొన్నారు.

మహమ్మదాల్లీ పార్కుదగ్గరకాక గడియారం స్తంభందగ్గరకు జనం గుంపులుకూడుతూవుంటే పోలీసులకు అనుమానం కలిగింది. గడియారం స్తంభందగ్గర కావలసినంత పోలీసుబలగంలేదు. ఏ కొద్ది

మందినో నియమించారు. వీరిటాంగా అక్కడికి చేరుకోగానే శాస్త్రి గారు టాంగామీద నిలబడ్డారు. ఇంక్విలాబాద్ నినాదాలు మిన్ను ముట్టాయి. ఆయన నోరుతెరిచి “సోదర సోదరీమణులారా” అని అనగానే పోలీసుఅధికారి అరెస్టువారెంటు చూపించాడు. భన్యవాదాలు అంటూ తన సంచిలోవున్న కాగితాలు ప్రజలముందు విరజిమ్మి అరెస్టయ్యారు, ఆ మీదట పోలీసులు శాస్త్రిగారిని తీసుకువెళ్ళారు.

ఆరాత్రి ఎవ్వరోవచ్చి లలితాదేవికి 20 రూపాయలు యిచ్చి పోయారు. ఆ సంగతి ఆమెకు తెలుసు, మీర్జాపురంవెళ్ళి పని చక్కచెట్టుకురావాలని. రెండవరోజు పిల్లలను తీసికొని మీర్జాపురం వెళ్ళింది తనవంతుసేవ నిర్వర్తించడానికి. అత్తగారు రామనగర్ వెళ్ళింది. లలితాదేవితోపాటు తన మేనల్లుడుకూడ మీర్జాపురం బయలుదేరాడు. రైలుస్టేషనులో జనం క్రిక్కిరిసి ఉన్నారు. బండిలో ఛాళీలేదు. ఇక టిక్కెట్లు అందుకోలేక లలితాదేవి టిక్కెట్ కలెక్టరుకు పదిరూపాయలకాగితం యిచ్చింది. గుమ్మంగుండా ఎక్కడానికి పీలులేక కిటికీలోగుండా అంతా బండిలోనికిఎక్కి నిలబడ్డారు. రెండుమూడు స్టేషన్లుదాటినా టిక్కెట్ కలెక్టర్ అంతులేదు. లోపల భయం. ఎంతకీ రాకపోయేసరికి లలితాదేవికి అనుమానం కలిగింది. ఎందుకంటే శాస్త్రిగారివార్యే టిక్కెట్ లేకుండా ప్రయాణంచేసిందంటే చిన్నతనంకదా.

బండి బైటదేరింది. ఆమెభయాన్ని ప్రక్కనున్న ప్రజలు గమనించి ఆవేశంపెరిగి నీకేం భయంలేదు. వాడిసంగతి మేము చూచుకుంటామని గుండెదైర్యం చెప్పారు. మరలా వారిలో వారు

నంబాళించుకొని తగాదాదేనికిరెమ్మని వారొక ఉపాయంపన్నారు. ముగ్గురు ప్రయాణీకులు వింధ్యాచలంలో బండివిగిపోతూ వారి మూడు టీక్కెట్లు ఆమెకిచ్చివేశారు.

బండి మీర్జాపురం చేరుకొన్నది. పిల్లలతో బండిదిగి బైలు దేరింది బై టికి వెళ్ళడానికి. వెంటనే టి. సి. వచ్చి టిక్కెట్లుపివి అన్నాడు. వెంటనే తనదగ్గరున్న టిక్కెట్లు యిచ్చివేసింది. ఈ టిక్కెట్లు మీ కెక్కడివి అని ప్రశ్నించాడు. జవాబు చెప్పలేదు. వాడికితెలుసు కథంతా. నందుదొరికితే డబ్బులు మ్రింగుదామనే రకాలకు తనభర్త రైల్వేమంత్రి బెలాడని అదరిద్రుడికి తెలియదు. ఆ మీదట బిడ్డలను తీసికొని గమ్యస్థానం చేరుకొన్నది, మీర్జాపురములో తనభర్త చెప్పినమాట నెరవేర్చడానికి.

క్లాక్ టవరు కోలాహలము

స్వాతంత్ర సమరం ముమ్మరంగా సాగుతూఉంది. ఆలహాబాద్ క్లాక్ టవర్ మీద కాంగ్రెస్ జెండా ఎగురవేయాలి. ఆ పని ఎవరివల్లా సాధ్యపడటంలేదు. టాండన్, అల్లూర్ య్ శాస్త్రి ఇత్యాది ప్రముఖులు తీవ్రంగా కృషిచేసారు. గుంపులు గుంపులుగా టవర్ దగ్గరకు వెళ్ళారు. పోలీస్ బందోబస్తు తీవ్రంగాఉంది. ఎన్నోరోజులనుండి ప్రయత్నం చేస్తున్నారు. కాని ఫలించడంలేదు. చివరకు ఏమీ తోచక కాంగ్రెస్ కార్యకర్తలంతా కలసి శ్రీమతి అరుణాఅసఫాలీ సోదరి శ్రీమతి పూర్ణిమాబెనర్జీ దగ్గరకు వెళ్ళారు.

ఆమె మంచి ఉపాయం చెప్పింది. అందరికీ నచ్చింది. సరే అంతే సరే అనుకొన్నారు.

ఆ క్లాక్ టవర్ ఎక్కడం ఆహ్లాదకరంగా ఉంటుంది. ఎంతో మంది యాత్రికులు వచ్చి ఎక్కి పోతుఉంటారు. ఆ వినోదం గ్రూపులో పాల్గొని ఒక ఆడమనిషి నాలుగువేపులా మూసిఉన్న రిక్ష బురఖాతో దిగి టవర్ ఎక్కడం ప్రారంభించింది. పోలీసులు కస్టమ్స్ అధికారులకన్నా తెలివిగా ప్రవర్తించారుకాని కొద్దిక్షణాలలో కాంగ్రెస్ జెండా ఆ టవర్ శిఖరాన రెపరెపలాడుతూ పోలీసులను గేలిచేసింది. జనం విస్తుపోయారు. అక్కడచేరిఉన్న జనాంగము ఆనందముతో ఉప్పొంగి పోయింది. జయజయధ్వానాలు మిన్నుముట్టాయి. భారతమాతాకుజై అన్న నినాదాలు మారుమ్రోగాయి వారి కండాల్లో.

పోలీసులు పశునూరుతున్నారు. ఇంతలో ఒక ధోవతి లాల్చీ ధరించిన సన్నటి మనిషి పోలీసులఎదుట మర్యారగా నిలబడి నేనే జెండాఎత్తిందని, నాపేరు లార్ బహుదూర్ అని చెప్పారు.

దొంగ దొరికేసరికి పోలీసులకు మంట అగింది. వెంటనే అరెస్టుచేసి ఆరుమాసాలు కారాగారశిక్ష విధించారు. ఈ సంఘటనను బట్టి ఆయన దైర్యానికి, మనస్ఫూర్తికి పట్టుదల ఎట్టిదో మనం తెలిసికోవచ్చు.

కాశీ విద్యాపీఠం విద్య

1921లోనే శాస్త్రిగారు స్కూలుకు స్వస్తిచెప్పి స్వాతంత్ర్య సమరములో దుమికారు. విద్య యింకా పూర్తికాలేదు. అందువలన అరెస్టుకావడం, విడుదలకావడం జరుగుతూ ఉంది. కారాగారము నుండి ఒకసారి విడుదలయినపిదప కాశీ విద్యాపీఠంలో విద్య సభ్యునిగా నియమించబడినాడు.

గాంధీమహాత్ముడు విశేషవిద్యను బహిష్కరించిన దగ్గర నుండి స్వాతంత్ర్య సమరయోధులు దేశానికితగ్గ విద్య సభ్యునిగా వలెనని ఆరాటపడి స్వాతంత్ర్య సమరయోధుల పేరుమీదుగా కాశీలో కాశీ విద్యాపీఠం అన్న దేశీయ పాఠశాలను తెరిచారు. ఈ సంస్థకు శివప్రసాద్ అనే కోటీశ్వరుడు పదిలక్షల రూపాయలు విరాళమువ్వగా ఆ విద్యాపీఠం నిర్విఘ్నంగా కొనసాగింది.

దానిలో శాస్త్రిగారు తన విద్యావ్యాసం ప్రారంభించారు. ఆ పరీక్షలలో ప్రథమశ్రేణియు దుత్తీర్ణులై “శాస్త్రి” అనే బిరుదు అవలీలగా గడించారు. సూక్ష్మ పరిశీలనాశక్తి, సులభ గ్రహణ యుద్ధివలన ఆయన సునాయాసంగా “శాస్త్రి” అనే పట్టం పొందారు. ఆ సమయంలోనే శాస్త్రిగారు హిందీ, షార్టుహేండ్ నేర్చుకొన్నారు. అది ఏ. ఐ. సి. సి. కార్యక్రమాలను రికార్డు చేసుకోవడానికి తోడ్పడింది. విద్య అబ్బాలేగాని అదే ఏ విద్యయైనా తుప్పుపట్టేదికాదు. ఎప్పటికైనా విదేశబంధువు, నిగూఢ గుప్తమగు విత్తమది.

అంతటితో, విద్యకు స్వస్తిచెప్పి తన చూవచ్చుక్తిని ప్రోక్షించి భారతమాత బానిస శృంఖలాలు తెంచి వేయడానికి ఆయత్తపడ్డారు. అల్లరాయశాస్త్రి, టి. ఎన్. సింగ్, శ్రీ ప్రకాశ్, ఆచార్య కృపలాని, నరేంద్రదేవ్, సంపూర్ణానంద్ వీరందరూ శాస్త్రి గారి సహవిద్యార్థులే. వీరితో పరిచయం ప్రప్రథమంగా ఈ విద్యా పీఠములోనే జరిగింది.

శాస్త్రిగారి విద్య పూర్తయైన పిదప శాస్త్రిగారు ప్రముఖ జాతీయ నాయకులైన లాలాలజపతిరాయ్ “పీపుల్స్ ఆఫ్ ఇండియా సొసైటీ” లో చూవజ్జీవ సభ్యులుగా చేరారు. సంస్థ ప్రధానాశయ మైన అస్పృశ్యతమీద దృష్టిని కేంద్రీకరించి, ఆ ధర్మాలకోసం తీవ్రంగా కృషిసల్పి, దాని నిర్మూలనకు పాటుపడ్డారు.

తరువాత దాని అధ్యక్షులుగా శ్రీ టాండన్ ఎన్నికకాగా ఆయనకు కుడిభుజంగా నిలిచారు. ఎందుకంటే శాస్త్రిగారంటే టాండన్ గారికి మిక్కిలి అభిమానం. ఆయనలోని నేర్పరితనం, సత్యసంధత, కార్యదీక్ష టాండన్ గారిని అమితంగా ఆకర్షించాయి. ఇక ఆయనలోనున్న సౌజన్యం, వినయం, నిష్కళంక హృదయం వలన అందరిచేత ఆకర్షింపబడేవారు. అందువలన ఆయన తనకు కుడిభుజంగా ఉండగలరని టాండన్ గారు శాస్త్రిగారిని అలహాబాద్ కు రప్పించుకొన్నారు. నమ్మిన ఆశయానికి తాను పాటుబడి యితరులనుకూడా ఆశయసిద్ధికి కృషి చేయించగలిగే శక్తి ఆయనకుంది. మరొక గొప్ప విశేషమేమంటే తమకు పరిచయంఉన్న మహా

వ్యట్టలలోని ఉత్తమగుణ సంపదను ఈయన అలవరుచుకొనుట, వీరికి అనుకరణ శక్తి అమోఘంగాఉంది.

ఇలాటి ఉత్తమగుణాల మహనీయుడై నందున పెద్దలు బహుగా ప్రేమించి ఆయన ప్రజ్ఞా విశేషాలకు ముగ్ధులయ్యారు. తరువాత శాస్త్రిగారికి అడేయుడైన మన పూజ్య ప్రప్రథమ ప్రధానితో పరిచయమేర్పడి ఆయన అభిమానాన్ని యిట్టే పొందగలిగాడు. టాండన్ నెహ్రూ లిద్దరూ శాస్త్రిగారిని అమితంగా ప్రేమించారు. న్యాయంగా శ్రీమంతుడై తన్నుతాను తగ్గించుకొని సర్వస్వం దేశానికి సమర్పించి మహోన్నతునిగా నిలచిన మన పండిట్ నెహ్రూజీని బట్టియే శాస్త్రిగారి జీవితము ప్రభావితమైనదని చెప్పకతప్పదు.

ఈ విధంగా కుటుంబ విషయములో లేమివలన పస్తులుంటూ సత్యంకోసం నిలచి, సత్యహరిశ్చంద్రునివలె సర్వకష్టాలకు గురై 1947 సం॥ ఆగష్టు 15 స్వాతంత్ర్య దినపు వెలుగులు కండ్లార చవిచూచారు.

పనిలో ఓర్పు టీ కొరకు నెహ్రూతో పోటీ

1937-39 మధ్య ఉత్తరప్రదేశ్ అసెంబ్లీ సభ్యుడుగా ఆయన ఎన్నుకోబడ్డారు అసెంబ్లీహాలులో ముందుకూర్చునియున్న లాల్ బహదూర్ శాస్త్రి పై వెనుకవరుసలో గోవింద వల్లభపంత్ దృష్టిపడింది. ఆయనకా పదవి అట్టినా గర్వం, అహంభావం ఏమాత్రమూలేవు ఒకసారి ఆయన ఉత్తరప్రదేశ్ హోంమంత్రిగా

పనిచేసేటప్పుడు చిన్న సంఘటన జరిగింది. ఒకరోజు ఒక సభలో పాల్గొనుటకు శాస్త్రిగారు వెళ్తున్నారు. ఆ సమయంలో కూర్చున్నప్పుడు జరిగింది. ఆ విషయం పోలీసుస్టేషనులో నివేదిద్దామని శాస్త్రిగారు చూటాహుటినీ అక్కడికివెళ్ళారు.

అక్కడ స్టేషన్ లో సబ్-యిన్స్పెక్టరులేడు. కానిస్టేబుల్ మాత్రం ఉన్నారు. ఇన్స్పెక్టర్ గారు ఎక్కడికివెళ్ళారని పోలీసు నడిగారు. అతను ఎవరో అనుకొని నిర్లక్ష్యంగా అక్కడ కూర్చో వస్తారని చెప్పాడు. సామాన్య మానవులకు జరిగే మర్యాదే జరిగింది శాస్త్రిగారికి. మనుష్యులకు ముఖాన ఉండవాయె బిరుదులు. అవి తెల్పుకుంటేనేగాని మర్యాద యివ్వరు. మూటలుచూచి పీటలు వేయడం మన ఆనవాయీ. శాస్త్రిగారు ఇన్స్పెక్టరుగారు ఎంత ఖిజీతో ఉన్నారో ననుకొని వేచిఉన్నారు.

అప్పటికే చాల అలస్యమయ్యేసరికి శాస్త్రిగారు అతనిదగ్గరకు వెళ్ళి ఇన్స్పెక్టర్ గారు ఎక్కడికి వెళ్ళారు అని జవాబునడిగారు. నీకెందుకయ్యా! అక్కడకూర్చో వస్తారు! అని వాగుతూ ఉండగా సబ్-యిన్స్పెక్టర్ రావడం హడావుడిగా నమస్కారంపెట్టి మర్యాద చేయడంచూచి పోలీసుజవాబు గుండెల్లో రైళ్ళు పరుగెత్తాయి. తరువాత శాస్త్రిగారు తనపని చూచుకొని వెళ్ళారు. వారు మంత్రిగారని తెనిసి ఎంత కంగారుపడ్డాడో పోలీసుజవాబు.

అంత జరిగినా ఆయన చూపిన నెమ్మది, ఓర్పు చెప్ప శక్యముగానిది. అటువంటి మహనీయులైనందుననే, దేశానికి

విముక్తి లేగలిగారు. స్వార్థ సంకుచిత పరులై మెలిగిన మన స్వాతంత్ర్యము గగన కుసుమంగానే ఉండేది.

ఆర్థికంగా తాను ఎంత బాధపడ్డా ఆ బాధ రెండోవక్రికి తెలిసేదికాదు. ఆయనెంత దుర్బర దారిద్ర మనుభవించినా, ఎంత పలుకుబడికన్నా చిల్లిగవ్వ యితరులను అప్పటిగేవారుకారు. ఒక సారి ఎన్నికల ప్రచారంకోసం శాస్త్రిగారు, శ్రీ జవహరులాల్ నెహ్రూ శ్రీమతి పూర్ణిమాబెనర్జీ కారులో బైలుదేరారు. ఎక్కడికి వెళ్ళినా శాస్త్రిగారు శ్రీ నెహ్రూగారితో ఉండాలి. ఎన్నికల ప్రచారం ముగిసిన తరువాత టీ త్రాగాలన్న ఆశుర్దాతో నెహ్రూ గారు కాటు జోరుగా పోనిస్తున్నారు. రోజుకు ఎన్నోసార్లు నెహ్రూగారు టీ త్రాగుతారు. అందువలన ఆ ఆశ ఆపుకోలేక కొన్ని నిమిషాలలోనే అలహాబాదు చేరుకొన్నారు. టీ అంటే శాస్త్రిగారికికూడ యిష్టం. ఇక టీ త్రాగడానికి రెడీ అంటే రెడీ అనుకొన్నారు.

ప్రేమనెడకురుగానున్న టీ స్టార్లో ముగ్గురు ప్రవేశించారు. బిల్లు రెండురూపాయలయింది. డబ్బులిచ్చి వేయమన్నట్లు నెహ్రూ శాస్త్రిగారివైపు చూడారు కాని వారిచేటులో చేయబడితే నాలు గణాలుమాత్ర మున్నవి. నెహ్రూగారివద్దకూడ లేవు. చివరకు ఎలాగో చెల్లించారు. దీనినిబట్టి వారి నిండువసం మనం గ్రాహ్యం చేసుకోవచ్చు. అంతపెద్ద కాంగ్రెస్ నాయకుడైయుండి ఏమీ సంపాదించుకోలేదంటే ఆయనగారి నిజాయితీకి మనం బ్రహ్మరథం పట్టాలి. అంతేకాదు, మంత్రిపదవిలో ఉన్నప్పుడుకూడ చిరిగిన

చొక్కాలు కోటుక్రింద ధరించి సభకు వెళ్ళేవారట. బెనారస్ లో చదివేటప్పుడు యింటికి రావటానికి పడవకు డబ్బులులేక గంగా నదిని ఈతమీద దాటివచ్చిన ఆ నిష్ఠాగరిష్ఠుని ఏమనికొనియాడాలి. అటువంటి మసానీయులు యుగానికొకరు పుడతారేమో చెప్పలేము.

రాజకీయ పదవులు

ఉత్తరప్రదేశ్ లో 1946లో గోవింద వల్లభపంత్ ముఖ్య మంత్రిగా ఎన్నికయ్యారు. తనకు పార్లమెంట్ సెక్రటరీగా శాస్త్రి గారిని శ్రీ పంత్ ఎన్నుకున్నారు. టాండన్ మొదటి గురువు, రెండవగురువు పంత్ అయ్యారు. ఉత్తమగుణాలను చేపట్టే శాస్త్రి గారు పంత్ లోని సద్భావాలను యిట్టే అలవరచుకొన్నారు.

రానురాను నెహ్రూ టాండన్ గార్లకు విభేదాలు పొడ సూపాయి. అందుకు నెహ్రూగారు కాంగ్రెస్ అధ్యక్షపదవికి రాజీనామా యిచ్చారు. నెహ్రూలేనిదే కాంగ్రెస్ రథము దొర్లదని టాండన్ గారు నెహ్రూగారినే ఆధారము వహించమని రాజీనామా యిచ్చి వారు తిరిగి కాంగ్రెస్ ప్రసిడెంట్ కావడానికి అవకాశం కల్పించారు.

ఏమిచేసినా, మనుసుల్లో ఉన్నది. అట్లుకుపోలేదు. ఆ మనస్పర్థలను తొలగించడానికి ఎంతోమంది కృషిచేశారు. కాని లాభం లేకపోయింది. శాస్త్రిగారికి కాంగ్రెస్ సెక్రటరీనిచేస్తే వ్యవహారం చక్కబడుతుందని శ్రీ హెహూన్ లాల్ గౌతమ్, బి. సి. రాయ్ లాంటి ప్రముఖులు సంఘం యివ్వగా శాస్త్రిగారిని సెక్రటరీని

చేశారు, ఈయన యిద్దరికీ ఆప్తుడే. చివరకు తనసారధ్యపు నేర్పు వలన రాజీకుడిరింది. బండి సక్రమంగా నడిచింది. ఆ విధంగా రాష్ట్రస్థాయి నుండి కేంద్రానికి చేరుకొన్నారు.

శాస్త్రిగారు నిశితప్రజ్ఞ గలవారు. తన నేర్పు, మంచితనము వలన ఎటువంటి తగాదానైనా తృటిలో పరిష్కరించగల్గిన ప్రజ్ఞ వారిలోఉంది. ఉభయ పక్షాలకు న్యాయం జరిగేటట్లు పరిష్కరించడమే ఆయనలోని గొప్పతనం. ఇరుపక్షాలవారు ఆయన్ని అభినందిస్తారు. ఏ రాష్ట్రములో ఎక్కడ తగాదా తలయెత్తినా సంతృప్తి కరంగా పరిష్కరించ గలడని నెహ్రూగారికి ఆయనయందు గాఢ సమ్మిక యుండి న్యాయాధిపతిగా నియమించేవారు. అట్టి సమైక్యత ప్రజలలో ఆయన నేర్పుతో నెలకొల్పినందున నెహ్రూగారికి అమిత సన్నిహితులయ్యారు శాస్త్రిగారు.

కాంగ్రెస్ మహాసంస్థ పునరుద్ధరించే నిమిత్తం ఆయనగారు ఉత్తరప్రదేశ్ లోని తన మంత్రిత్వానికి రాజీనామా యిచ్చారు. కాంగ్రెస్ సంస్థకు కార్యదర్శిగా ఉండి అతి సమర్థవంతంగాను, చాకచక్యంగాను నిర్వహించి అందరి మెప్పును చూరగొన్నారు.

ఆ మహనీయుడు 1955 నుండి భారత ప్రభుత్వములో మంత్రిగా చేరారు. అప్పటినుండే ఆయన జీవితం క్రొత్త మలుపుకు మళ్ళింది.

ఆయన 1952లో రాజ్యసభకు ఎన్నికైనప్పుడు శాస్త్రిగారిని రైల్వే రవాణామంత్రిగా ఏర్పాటుచేశారు నెహ్రూగారు. వీరిని

గురించి మనం వేరే చెప్పనక్కరలేదు. ఉన్నప్పుడు గర్వపడలేదు, లేనప్పుడు దిగజారి బేడారై పోలేదు. రైల్వేలమంత్రిగా ఉన్నప్పుడు అందరు మంత్రులవలె ప్రత్యేక సెలూన్లు ఉపయోగించేవారుకాదు. అతి నిరాడంబరులు.

ఒకసారి ఏదో సభకు వెళ్తూ శాస్త్రిగారు రైలుబండిలో వెళ్ళారు. ఇక జనమంతా ఆ బండిలో వస్తారని ఆశించి సెలూన్ ఏ వైపున ఉందోనని వెదకడం ప్రారంభించారు. కాని సెలూన్ దొరకలేదు. ఆఖరికి వారు రెండవతరగతి పెట్టెనుండి దిగడం చూచి జనం ఆశ్చర్యపోయారు.

ఒకసారి రైల్వేలమంత్రిగానే ఉన్నప్పుడు ఇంటికిరాగా యింటినిండా పిల్లలు చిత్తుకాగిచాలు చిందరవందరగా పడవేశారు. అప్పుడు లలితారేవిగారు తన కార్యక్రమములో నిమగ్నమైఉన్నారు. ఇంట్లో ఆ అసహ్యముచూచి శాస్త్రిగారు చీపురు తీసిరాని ఊడ్వడం ప్రారంభిస్తే అంతా నిర్భంతపోయారు. జవాహర్ నోరుతెరుచుకొని చూస్తున్నారు. మంత్రియైనా యంత సామాన్యజీవితం గడిపినవారెవరైనా మన పెద్దల్ని చూపమనండి చూద్దాం! అలాంటి మహనీయుడు ప్రత్యేక సెలూన్ ప్రయాణాలలో ఉపయోగించరని సామాన్యప్రజల కేమితెలుసు.

తాను రైల్వేమంత్రిగా ఉన్నప్పుడు 1956 అరియూన్ జనగాల ఘట్టం రైలు ప్రమాదం జరగగా “రాతు మెత్తనైతే గుఱ్ఱం మూడుకాళ్ళ మీద నడుస్తుందన్న సామెత వారిలోమెదిలి తన

మంత్రిపదవికి రాజీనామా యిచ్చారు. వర్కర్లు తప్పుచేస్తే తన అసమర్థతవలననే ఈ నేరంజరిగిందని క్రుంగిపోయి వెంటనే రాజీనామాచేసి సామాన్య సభ్యుడైపోయినాడు యిట్టిమహానీయుని 'త్యాగి' యనక మరేమనగలము?

ఇది సామాన్యంగా చాలా తక్కువ మంది నాయకులలో చూడగలము. కాని వారి సంఖ్య నూటికెక్కోటికి ఒకటిరంటే ఎక్కువ వుండదేమో.

అలహాబాదు నియోజకవర్గమునుండి 1957 జనరల్ ఎన్నికలలో లోక్ సభకు శాస్త్రిగారు ఎన్నికయ్యారు. వారి సమర్థత కార్యదక్షత నెహ్రూగారు ఎరిగిందేకదా. రవాణా కమ్యూనికేషన్ మంత్రిగా నియమించారు. కొంతకాలం హణిజ్య పరిశ్రమల మంత్రిగా పనిచేశారు.

అజానుబాహుడు కార్యదక్షుడైన పండిట్ పంత్ నిర్వాణానంతరము హోమ్ మంత్రి పదవి ఖాళీఅయ్యింది వారితో దీటురాగల సమర్థులు అందులో ఉంటేగాని బ్రహ్మత్వ రథం కదలదు. అందువలన సర్వసమర్థులు శ్రీ శాస్త్రిజీయే నని యోచించి నెహ్రూజీ 1961వ సం॥ ఏప్రిల్ లో హోం మంత్రిగా నియమించారు.

తిరిగి 1962లో ఎన్నికలొచ్చాయి. ఆ ఎన్నికలలో శాస్త్రిగారు నెగ్గారు. మరలా హోం మంత్రిగా వారినే నియమించారు. అయిన చాచక్కం, సమర్థత బాగా ఋణువైంది. ఎన్నో తీరని సమస్యలు, శాస్త్రిగారు పరిష్కరించారు. ఆ విధంగా పరిష్కరించి 'ఉక్కు మనిషి' అని పేరు తెచ్చుకొన్నారు.

అవినీతిని నిర్మూలించాలని శ్రీ సంతానం ఒక కమిటీని వేశారు. వారు దానికి ఆమూలాగ్రంగా పరిశీలించి వాటిని రూపు మాపుటకు పథకాలు వేశారు.

అయితే సూక్ష్మగ్రాహియైన శాస్త్రీజీ ఉద్యోగుల యిబ్బందులు కూడ గ్రహించి, వారి చాలీచాలని జీతాలుపెంచి, వారి ఆదాయ వ్యయాలమీద శ్రద్ధతీసుకోవాలని సంకల్పింపజేశారు. ఏ శాఖలో నున్నా నీతి, నిజాయితీపరులకు ఓటమే ఉండదుకదా :

ఆ రోజుల్లో శ్రీ సంజీవయ్యకు, సంజీవరెడ్డికి పొడసూపిన విభేదాలు, తీవ్ర పరిణామాలకు దారితీశాయి. కాంగ్రెస్ పార్టీకూడ ఆంధ్రలో రెండుదాగాలైంది. ఆ అదనులో దానిని చల్లార్చడము దేశాధినేతల విద్యుత్తధర్మం.

ఆందువలన వెంటనే శాస్త్రిగారిని ఆ వ్యవహారం చక్క బెట్టమని నెహ్రూజీ హైదరాబాదు పంపారు. ఎవరెవరికి ఏమి ఊదారో తమ చెవుల్లో వారంరోజులలో వరదతీసినట్లు తగ్గుముఖం పట్టాయి వారి తగాదాలు. తద్వారా ఆంధ్రలో శాంతిని సృష్టించిన కీర్తిప్రతిష్టలు శాస్త్రిగారికే దక్కినవి.

ఆ మీదట ముఖ్యమంత్రి సంజీవరెడ్డికావడం శ్రీ సంజీవయ్య కేంద్రానికి మంత్రిగా వెళ్ళడం తటస్థించింది, ఆయనలో ఒక్కటే అద్భుతమైన నేర్పు ఎవరు ఏంచెప్పినా చక్కగా వింటారు. విన్నంతనేపూ వారి మనిషిగానే కనబడతారు. కాని తీరాచూస్తే చివరికి ఎవరికీ నొప్పికలగనిపద్ధతిలో ఆ తగాదా పరిష్కరించేవారు.

ఉభయులూ సంతృప్తిపడి భూషించేవారేకాని దూషించేవారుకాదు. అదీ ఆయనలోవున్న గొప్ప నేర్పు.

కల్లోలం చెలరేగి రక్తపుతేరు ప్రవహించవలసిన సమయములో తన నేర్పును బహు సునిశితంగా ఉపయోగించిన మరొక ఘట్టాన్ని తెలుసుకొందాం.

కాశ్మీరులో పవిత్ర కేశాల్ని ఎవరో నత్కరించి అల్లకల్లోలాన్ని సృష్టించారు అప్పుడు పెద్ద అల్లకల్లోలం సంభవించింది. దానిని సమర్థించగల సమర్థులు శాస్త్రిగారేనని భావించి వారిని నియమించగా వారు వెంటనే పార్లమెంట్ హోంశాఖ సెక్రటరీని కలుపుకొని, కాశ్మీరు వెళ్లి ఆ అపహరణ ఉదంతాన్ని సాకల్యంగా తెలిసికొని రాజకీయ కీలకాన్ని పసికట్టి అందర్నీ సమావేశపరచి ఆ మహాఉదృతాన్ని తృటిలో సమసిపోయేటట్లు చేశారు. అప్పుడే దేశద్రోహిగా బిందించబడిన షేక్ అబ్దుల్లాను విడుదల చేయాలన్న నిర్ణయం జరిగింది. యంత సాహసంగా ఆ సమస్యను సరిదిద్ది కాశ్మీర్ లో శాంతి నెలకొల్పిన తరువాత ఢిల్లీ తిరిగివచ్చారు.

అలాగే నీక్కులు తమకు ప్రత్యేక రాష్ట్రం కావాలని సంతోషతేసింగ్ ఆధ్వర్యమున అల్లర్లు జరిగినప్పుడు శాస్త్రిగారు హుటాహుటిన అక్కడికివెళ్లి సంతోషతేసింగ్ నిరాహారదీక్షను తన చాచక్యముతో విరమింపజేసి ఆ ఉద్యమం మరలా తిరిగి తలెత్తకుండా చేసివచ్చారు. అవిధంగా ఆ కీర్తి కూడా వారికే దక్కింది.

కామరాజు పథకం ప్రకారం సీనియర్ కాంగ్రెస్ నాయకులు తమపదవులకు రాజీనామా యివ్వాలని నిర్ణయంకాగానే తడుము కోకుండా వెంటనే తన మంత్రి పదవికి రాజీనామా యిచ్చి వైదొలి గారు తనకు పదివి ముఖ్యముకాదు. కాంగ్రెస్ క్షేమమే తనకు ముఖ్యము. మాటలతోకాక చేతలతో ఆయన లిఖిత పూర్వకంగా ప్రాసించి పదవిని విడదాడారు

వెంటనే పెట్టుదిగి వస్తుండగా కారుద్రైవరు తలుపులు తెరచి ఎక్కమన్నట్లుగా వినయం అభినయించాడు. నేను యీ రోజునుండి మంత్రినికాను. మామూలు సభ్యుణ్ణి. నేను సడచి వెక్తాను అని కారు ఎక్కకుండా నిరాశరించి యిటీకి సడచివెళ్ళి లలితాదేవితో ఈ రోజునుండి మనకు రెండుహారలు చేయవద్దు. ఒకటిమాత్రమే చేయమని అజ్ఞాపించగా లలితాదేవి విస్తుపోయి అసలు కారణమేమని అడగ్గా మంత్రిపదవికి రాజీనామా యిచ్చిన సంగతి అప్పుడు చెప్పారు. ఎంత నిరాడంబర జీవితం యింకా వేరే చెప్పవలెనా ?

నెహ్రూజీ చివరి ఘడియలు

శాస్త్రిగారు రాజీనామా యిచ్చిన కొద్దిమాసాలకు దువనేశ్వర్ లో కాంగ్రెస్ మహాసభ ప్రారంభమైంది. ఆ సభ జరుగుతూ ఉండగా మన పూజ్యనాయకులు శ్రీ నెహ్రూగారికి పక్ష వాతం వచ్చింది. అప్పటినుండి శాస్త్రిగారు నెహ్రూగారి మంచం వదలకుండా రాజకీయ కార్యకలాపాలతోపాటు వారికి పరిచర్యలు చేయడం ప్రారంభించారు.

తదుపరి శాస్త్రిగారిని ఫోర్డుపోలియోలేని మంత్రిగా అట్టి పెట్టుకొన్నారు. తనకు పనిలేనందున నన్ను ఏమి చేయమంటారని నెహ్రూగారిని సలహా అడిగారు. ఇక నాపనే చూడమని తనభారం ఆయనపై మోపి కన్నుమూశారు. 1964 సం॥ మే 27 మద్యాహ్నం కన్నుమూశారు. నెహ్రూలాంటి ప్రజాస్వామ్య రాజ్యాధినేతను పోగొట్టుకొన్న భారతజాతి తనదుస్థితికి దురపెల్లంది. జరగవలసిన కార్యక్రమం ఎలా జరుగు తుందోనని పెద్దలంతా భయపడ్డారు. నెహ్రూగారు తనవారసుని నిర్ణయించకుండానే కన్నుమూశారు.

ఆయిననూ నెహ్రూగారి ఆశీర్వాచనములులోలోన దాగి యుండదాన ప్రజలు 1964లో శాస్త్రిజీనే తమ ప్రధానిగా ఎన్నుకొన్నారు.

ఆయన ప్రధాని పదవి స్వీకరించిన పిదప అన్నీ సమస్యలే. ఇటు యింటా అటు బైటా పరిస్థితులు ఉక్కిరిబిక్కిరిగా ఉన్నాయి ఒక రాష్ట్రమంటే ఒక రాష్ట్రానికి ద్వేషం. ఒకభాష వారంటే మరొక భాషవారికి ద్వేషం దేశంలో దారిద్ర్యం తాండవిస్తూఉంది. దానిని మొదలంట నిర్మూలించాలని ఆయన వజ్రనంకల్పం.

అందువలన కొన్ని రాష్ట్రాలకు తానే స్వయంగా పెళ్ళి అక్కడి ఆంతరంగిక సమస్యలను పరిష్కరించి దేశాన్ని ముందుకు నడిపించడానికి పూనుకొన్నారు. ఆ మీదట వారితో అందరూ చేయకలిపి దేశక్షేమం కోసం కృషిచేయడానికి అయత్నపడ్డారు.

తడుపరి విదేశాలకు శాంతి యాత్రలుసల్పి మన ఆలీన విధానల రహస్యాన్ని అందరికీ వినదపరచి ఇంటి గెలిచి రచ్చ గెలవాలన్న ఆకాంక్షతో అందరి నెయ్యం, అశీస్సులు సంపాదించారు.

మన నెహ్రూగారి అనంతరం ఆయన అడుగుజాడల్లో నడుచుకొంటూ ఆయన సాధించే కార్యాలుచూచి భారతప్రజలేకాక సమస్త ప్రపంచము జోహార్లర్పించింది. ఇరుగు పొరుగు దేశాలతో ఆయనచేసిన స్నేహయాత్రలు దారితీచరిత్రకే మకుటాయమాన మైనవి. ఆయన నిముషం విశ్రమించక భారతజాతి క్షేమంకోసం ఆయన తహతహ యింతంతకాదు.

నెహ్రూతరువాత ప్రధానమంత్రి శాస్త్రియూ అని అనినవారు లేకపోలేదు. అటువంటి వారినికూడా తన ప్రజ్ఞాప్రాధవములతో దేశవిదేశ వ్యవహారములను సమర్థవంతంగా నిర్వహించి మంత్ర ముగ్ధులను గావించి భేష్ తగినవాడవయ్యా శాస్త్రిజీ అని అనిపించు కొన్నారు.

డాంబికమంటే గిట్టదు. అతి నిరాడంబరుడు. అందరిని సమదృష్టితో పీక్షించి అందరి మన్ననలను పొందిన అజేయుడు శ్రీ శాస్త్రిగారు.

తన ఒకటిన్నర సంవత్సర పరిపాలనరూ దేశంలానే ఎన్నో గడ్డుసమస్యలను ఎదుర్కొనవలసి వచ్చినది. వారి హయాములో దక్షిణాదిని హిందీదాషా వ్యతిరేకత పెరిగితలు వేసింది. అల్లర్లు గృహదహనాలు విపరీతంగా సాగిపోయాయి. దేశం రెండుముక్క

లవుతుందన్న భయం వాటిల్లింది. కాని కరుణామయుడు ప్రజల వెరితనానికి తన్నుతాను తగ్గించుకొని నా ప్రజలకు యిష్టంలేని ఏ పని చేయనని వాగ్దానముచేసి ఆ దహనకాండను స్వయంగాచూచి ఆపి, ఓధార్పిరాగా, అంతట ఆ దుమారం నద్దుమణిగే దేశం ముందుకు పోసాగింది. వారి నైపుణ్యమువలన ఈ విధముగా యిల్లు సరిదిద్దుకుంటూ ఉండగా పాకిస్థాన్ తో కాశ్మీరువిషయం పెద్ద రగడ సంభవించింది.

అలీనరాజ్యాల శిఖరాగ్రసభ కయిరోలో జరిగినపుడు ఆ సమావేశానికి శాస్త్రీజీ ప్రధానపాత్ర వహించారు. ఆ సభ నడి పింపులో ఆయనచూపిన చొరవతీరుకు ప్రపంచ నాయకులందరూ ప్రశంసించాడు.

సింహళ, బర్మా దేశములలోని భారతీయుల కష్టసుఖములనుగూర్చి ఆ ప్రభుత్వములతో చర్చలుజరిపి విజయము సాధించుటయేగాక, చిన్నచిన్న బేదాభిప్రాయములు పోగొట్టుటలో ఆయన చూపిన బుద్ధి కుశలత అమోఘం. అలాగే నేపాల్ రాజుతో మైత్రిని సుస్థిరం చేశారు. ఆ విధంగా సరిహద్దులలోని మన పొరుగు పరిపాలకులతో మైత్రి నెరపి అజాతశత్రువని బిరుదువహించారు.

కాని కాశ్మీరు విషయం మనకు కంటితోని నలునై కూర్చొని వేచిస్తుంది. మంచి మాటలతో పాకిస్థానీయులు వినేటట్లు కనిపించ లేదు. కయ్యమే వారికి వియ్యము. భారతదేశానికి శిరస్సువంటి దైన కాశ్మీరు విషయమును ఐక్యరాజ్యసమితిలోకి నెట్టి రగడ

జరిపించేకాక అవతల కోతిమూకల బలంచూచి ఇండియామీద ఎగిరెగిరి పడడం సాగించింది పాకిస్తాన్.

మాటలతో లాభంలేదని శాస్త్రిగారు అమరజీవులను ఆత్మలో తలపోసికొని దైవాన్ని ధ్యానించి మనసైన్యానికి పిలుపునిచ్చారు. ఆయన నోటినుండి మాటవచ్చినతోడనే అతిఉత్సాహముతో ఉరకలు తీస్తూ “చారతమాతాకిజై”, “జై జవాన్ జై కిసాన్”, లాల్ బహదూర్ శాస్త్రిజీకి జై” అనేనినాదాలతో బైలుదేరి శత్రువుని తరిమికొట్టడం ప్రారంభించారు.

ప్రజలంతా మన శాస్త్రిజీని వెన్నుకాచి యున్నారు. దేశం ఒక్కతాటిమీద నిలిచింది. ఈ అజేయమయిన శక్తికి సర్వ ప్రపంచం బిత్తరపోయింది. పోరుముమ్మరంగా సాగింది. బలియ మయిన పాటన్ టాంకులు మన సైన్యం దాటికి తట్టుకోలేక కాళ్ళు విరిగిన పందికొక్కల్లాగా ఎక్కడికక్కడ చదాచదలై నిలచిపోయి నాయి. వాటిని నమ్ముకొని చూర్చున్న అమెరికాదేశం పాటన్ టాంకుల విచ్చిన్నంచూచి గ్రుడ్లప్పజెప్పింది. శాబర్ డెట్ విమానాలను పిట్టల్లాగ రాలగొట్టారు.

ఇక పాకిస్తాన్ ను రక్షించేవారు కనిపించలేదు. ఉభయలకు ఆమోదయోగ్యమయిన రాజీకి రష్యాదేశం తాష్కెంటు రమ్మని కోరింది వెంటనే మనశాస్త్రిజీ అన్నిపక్షాలవారిని కూడగట్టుకొని మీటింగుజరిపి వారందరి అనుమతితో రాజీకి తాష్కెంటుకు బైలు దేరడానికి నిశ్చయించుకొన్నారు.

మృత్యువ్వారానికి పయనం

తాస్కెంట్ వెళ్ళడానికి మన ప్రధానితోపాటు విదేశాంగ మంత్రి శ్రీ స్వర్ణసింగ్, రక్షణమంత్రి శ్రీ చవాన్ యింకా మరి కొంతమంది సిబ్బందిని సమకూర్చుకొని 1966 జనవరి 3వ తేదీ ఉదయం ఢిల్లీలోని పాలం విమానాశ్రయంనుండి ప్రత్యేకవిమానంలో ఛాంతిని సాధించేనిమిత్తం బయలుదేరారు.

ఆ రోజు ఆ ఢిల్లీలోని సాగనంపడానికి విమానాశ్రయమునకు సాయుధ ప్రభుత్వ ప్రధానాధికారులు, వేలాదిమంది ప్రజలువచ్చి ఘనమైన దీక్షలుచేసారు. ఏ రోజూ గడవదాటిరాని వృద్ధులయిన తనతల్లి రామ్ దులారీదేవికూడ బిడ్డతోపాటు విమానాశ్రయానికివచ్చి ఆభరిక్షణములో బిడ్డను అప్యాయంగా నిమిరి, ముద్దిడి ఆశీర్వదించి, యుద్ధమనేది మన ఛాయలకే రాకుండా ఏర్పాటుచేసుకు రమ్మని బిడ్డను ప్రోత్సహించి దీవించి పంపింది.

మాతృమూర్తి ఆశీర్వచనములను, పెద్దల దీవెనలను, సలహాలను వెంటబెట్టుకొని మొత్తం చారతజాతి అండదండభినుకలిగి చారతమాత గౌరవం కాపాడేవిధంగా విజ్ఞతతోమెలిగి జయము సమకూర్చగలనని తన సహజ గంభీర వాక్కులతో సర్వప్రజల ఉత్తేజకరమైన నినాదాలతో 9-50 నిమిషములకు పాలం విమానాశ్రయమునుండి బైలుదేరి వెళ్ళారు.

పాకిస్తాన్ అధ్యక్షుడు అయూబ్ ఖాన్ తాస్కెంట్ ఆ సాయంత్రానికే చేరుకొన్నారు. శాస్త్రిగారు విమానాశ్రయములో

దిగినప్పుడు రష్యా ప్రధాని కోసిగిన్ అపూర్వమయిన స్వాగత మిచ్చారు.

నాల్గవతేది రష్యా ప్రధాని కోసిగిన్ సారధ్యంతో చర్చలు ప్రారంభమయినవి పలు విధ సమస్యలమీద చర్చ చాలాలోతుగా అంటే ఎనిమిది రోజులు జరిగింది. చివరకి అనుకొన్న ధ్యేయాన్ని సాధించారు. నాయకులరువురు 'తాష్కెంటు సంయుక్త ప్రకటనపై సంతకములుచేసి ప్రకటించారు.

ఆ ప్రకటన సర్వప్రపంచము విని ముగ్ధులైపోయారు. ఇట్టి శాంతి నిజమా? యని కొంతమంది సమ్మలేక పోయారు. భారత జాతి యావత్తు ఉప్పొంగి పోయింది. ఆనాడు సంతకములుచేసి విడుదల చేసిన ప్రకటన ప్రపంచములో సువార్ణాక్షరములతో లిఖించబడి వేనోళ్ళ ప్రస్తుతింప బడింది. ఆ ప్రకటనవినిన భారత జాతి గంభీరమైన స్వాగతమివ్వడానికి ఎంతో ఆశతో ఎదురుచూస్తూ ఉద్విఘ్నమిచ్చింది.

పుత్ర రత్నముయొక్క కీర్తికాంతి దశదిశల ప్రకాశించి సందుకు రల్లి అనందానికి అంతులేదు. భర్త యొక్క మహోన్నత కీర్తికి లలితాదేవి పరవశురాలైంది.

కాని దారతీయులు దురదృష్టవంతులు. 11వ తేదీ తెల్ల వారలముందే పిడుగువంటి వార్త ఎల్లెడల ప్రాకిపోయింది. మానవ జాతి నిర్భాంతపోయింది. ప్రపంచమే గోడుగోడున విలపిస్తే ఇక యింటివారి విషయం వేరే చెప్పాలా? ఆ దుర్వార్త లలితాదేవి

చెవిని పడగానే మోయలేని దుఃఖవారంతో కృంగిపోయింది. ఈ ప్రపంచములో నాకేమీ మిగులలేదని శోకతప్తరాత్రై పోయింది. భర్తమరణ సమయానికి చగ్గరై నారేకపోతినని ఎంతగానో విలపించింది.

శాస్త్రీచీ మరణించారన్న వార్తవిని తాస్కెంట్లో పేరొక చోటనున్న రష్యా ప్రధాని శ్రీ కోసిగిన్ రక్షణమంత్రి మాజ్నర్ మాలినోచిస్కీ, ఏడీశాంగమంత్రి శ్రీ గ్రోమికో రెక్కలు కట్టుకొని అక్కడవాలారు. కాని ఏంలాభం అప్పటికే శాస్త్రీగారు శాశ్వతంగా కన్నుము-చారు.

ఒకరివ్వుకాదు ప్రముఖులైన ఎనమండుగురు రష్యన్ డాక్టర్లు, శాస్త్రీగారి స్వంత డాక్టరు ఎంతగానో కృషిచేశారు. అసలు ప్రాణవాయువు ఎక్కలేదు, వారి కృషి బూటిదలోపోసిన బస్సిరైంది.

అంతకుముందే శాస్త్రీగారు రష్యా అధినేతనలతో చతురోష్ట్ర లతో సరదాగా కాలంగడిపి పగటి పనికి అలసి రాత్రి విశ్రాంతి గైకొనడానికి ఎవరి నెలపులకు వారు వెళ్ళారు. అంత దుర్భర పరిస్థితిలోయున్న శాస్త్రీచీని కోసిగిన్ చూడలేక స్తంభించిపోయి, నోట మాట రాలేదు. ఏమీతోచక తలసువంచి ఆయన పాదములవద్ద నిలబడిపోయారు.

సగరమంతా అట్టుడికిపోయింది. హాహాకారాలు చెలరేగాయి. లక్షలాది తాస్కెంటు జనమంతావచ్చి తమ తుదిదర్శనం చేసు

కొన్నారు. పట్టణమంతా విషాదఛాయలు క్రమాయి. “శాస్త్రీజీ అమర్ రహే” అనే నినాదాలు పూర్వమోగాయి.

కొద్దిగంటలముందే ఢిల్లీలో ఉన్న శ్రీమతి లలితాశాస్త్రితోను, పెద్దకుమారుడు చూరితోను శ్రీ నందా ఫోన్ లో మాట్లాడారు. రేడియోద్వారా ఈ దుర్వార్తవిన్న రేడియో అధికారి, వారి కుటుంబము నిర్ఘాంతపోయారు. పిడుగులాంటి యీ వార్తవిన్న లలితా శాస్త్రి నోటిపెంటు మాటరాలేదు. తల్లి మాత్రము నా కొడుకు చావ లేదు, నేను నమ్మనంటుంది, తొంబదేండ్ల తల్లి, అరువది సంవత్సరములు నిండని కొడుకు మరణవార్త ఎలా నమ్ముతుంది.

పిడుగువంటి ఈ వార్తవిన్న రాష్ట్రపతి డాక్టర్ రాధాక్రిష్ణన్ దేశవ్రజల సుద్దేశించి ఈ వార్త చెప్పక తప్పలేదు. ఆయన శోక తప్పుతై ఈ విధంగా తన బాధను వెలిబుచ్చారు

మన లాస్ట్ హిందూర్ ధృఢనంకల్పంగల జాతీయవాది. ధారత్, పాకిస్థాన్ ల మధ్యగల విభేదాలను తెగటార్చడానికి ప్రతిసరిని తాస్కెంట్ లో బలియైపోయారు. ఆయనయెడల కృతజ్ఞతతోనున్న ధారతజాతి నేడు దుఃఖసాగరంలో మునిగిపోయింది.

క్లిష్టరశలోవున్న దేశాన్ని 19 మాసాల పరిపాలనాకాలంలో ప్రధానమంత్రిగానుండి ఎంతో శ్రమించారని, ఆయన ప్రజల మనిషిని అఖరిక్షణంవరకు దేశనేవ కళ్యాణంకొరకు పాటుబడుతూ ఆశువులర్పించిన ప్రేమమూర్తియని, ప్రజల హృదయాలలో ఆయన శాశ్వతంగా నిలిచిపోగలరని అన్నారు.

ఆయన బ్రతికియుండగా రాబోవు జనవరి 26వతేదీ రిపబ్లిక్ రోజున తనకు అత్యున్నతమయిన “ధారతరత్న” బిరుదు యివ్వ దలిచానని ఆయనతో పదేపదే చెప్పియున్నాను కాని యింతలోనే యింతటి దుర్ఘటన వాటిల్లినది; అయిననూ వారికి ఆ బిరుదునిచ్చి, సత్కరించి మన ఋణము తీర్చుకొనుట మన విధియని పెల్లుబికిన దుఃఖముతో సందేశమిచ్చారు.

భౌతికకాయము ఢిల్లీ రాక

తాష్కెంటునుండి న్యూఢిల్లీకి శాస్త్రిజీ భౌతికకాయాన్ని తీసుకురావడానికి అన్ని ఏర్పాట్లూ జరిగాయి. రష్యావారే ప్రత్యేక శకటాన్ని సిద్ధంచేశారు. శాస్త్రిజీ భౌతికకాయాన్ని ఎక్కించడానికి శ్రీ కొసిగిన్, శ్రీ ఆయూచ్ ఛాన్, శ్రీ స్వరణ్ సింగ్, శ్రీ చవాన్ ప్రభృతులు తమ చేతులమీదుగా విమానంలో ఉంచారు. కాని వారికి దుఃఖము ఆగక కన్నీటిబిందువులతో వారిముఖాలు వికలమయి పోయాయి.

శకటం విమానాశ్రయానికి బయలుదేరుచుండగా పదిలక్షల మంది తాష్కెంట్ ప్రజలు దారిపొడవునా బారులుదీర్చి, యిరువయి పులా నిలబడి విషణ్ణవదనాలతో, ధారంతోనిండిన హృదయాలతో శ్రద్ధాంజలి ఘటించారు.

శాస్త్రిజీ భౌతికకాయం విమానంలో ఢిల్లీకి బయలుదేరు పుండగా శ్రీ కొసిగిన్, శ్రీ ఆయూచ్ ఛాన్ తదితర ప్రముఖులు,

లక్షలాది ప్రజలు విషాద వదనాలతో కన్నీటిధారలతో చూస్తూ నిలబడ్డారు.

ఇండియా పాకిస్థాన్ విభేదాలను శాంతియుతంగా చక్కదిద్దుకోవడానికి శాస్త్రీజీతో చర్చలు జరిపిన ఆయాబ్ ఖాన్ విమానాశ్రయంలో తుదిసారి జోహార్లర్నించడానికి వచ్చినప్పుడు ఆ దృశ్యం అందరిని కదిలించివేసింది తాష్కెంట్ స్త్రీలు విమానం కదిలేటప్పుడు ప్రలాపించారు.

రష్యా ఉజ్బెకిస్తాన్ ప్రభుత్వాల తరుపున, అనేక సంస్థల తరుపున పుష్పగుచ్ఛాలతో నల్ల రిబస్సులతోను శాస్త్రీజీ భౌతిక కాయంకప్పబడింది.

భౌతికకాయాన్ని విమానం ఎక్కించేటప్పుడు విషాదగీతం ఆలపించబడింది. రష్యా సాయుధ నైనికులు తమ ఆయుధాలను తల్లక్రిందుగా ఉంచి నిలబడ్డారు. భారత జాతీయగీతం ఆలాపించబడింది.

తాష్కెంట్ నగరంలో అన్ని కార్యక్రమాలు స్తంభించిపోయాయి. నగరం యావత్తు అశ్రుపూరిత నయనాలతో నిండిపోయింది.

శాస్త్రీజీ భౌతికకాయం తాష్కెంటునుండి న్యూఢిల్లీకి జనవరి 11వ తేదీ ఉదయం 9-30 గం॥ బైలుదేరింది. అంతట సోవియెట్ నాయకులు మాట్లాడుతూ తాష్కెంట్ ప్రకటన "లాల్ బహదూర్ శస్త్రిచిహ్నుం"గా ఉండిపోగలదని వచించారు.

తాస్కెంట్లో బయలుదేరిన రష్యా పుష్పకవిమానం శాస్త్రిగారి ఛాతికకాయంతో పాకిస్థాన్ మీదుగా 1400 మైళ్ళు ప్రయాణం కొనసాగించి ఢిల్లీ పాలంవిమానాశ్రయంలో ఆ రోజు మధ్యాహ్నం గం. 2-31 నిమిషాలకు దిగింది. ఆ మహనీయుని తుది దర్శనార్థం లక్షలాది జనం అశ్రుపూరిత నయనాలతో వేచియున్నవారు తీరని దుఃఖంతో జోహార్లర్పించారు.

విమానాశ్రయంలో శాస్త్రిజీ ఛాతికకాయం కండ్లారా వీక్షించుట సాధ్యపడదని శాస్త్రిగారి అధికారనివాస భవనమయిన జనపథ్లోని పదవనెంబరు గృహందగ్గర కొన్నిలక్షలమంది ప్రజలు దారికాచారు.

విమానాశ్రయంలో పోలీసు బందోబస్తువలన దర్శన మంద దని ఎరిగిన సామాన్య ప్రజానీకం తమ భక్త్యంజలి ఘటించడానికి కొన్ని కూడలిస్థలాలలో గుంపులుగుంపులుగా వేచియున్నారు. ఇక దారిపొడవునా పెద్దపెద్ద అంతస్తుల భవనాలనిండా జనం నిండిపోయి శోకిస్తూ, పుష్పాలజలులు సమర్పించారు. ఛాతికకాయం వెళ్ళిన మార్గాలన్నీ పుష్పాలతో నిండిపోయాయి. నగరమే తన సహజ కళను కోల్పోయింది.

శాస్త్రిజీ ఛాతికకాయాన్ని స్వీకరించేనిమిత్తం విమానాశ్రయానికి రాష్ట్రపతి డా॥ రాధాకృష్ణన్, ఉపరాష్ట్రపతి డా॥ జాకీర్ హుస్సేన్, కాంగ్రెస్ అధ్యక్షుడు శ్రీ కామరాజు, కేంద్రప్రభుత్వ మంత్రులు శ్రీ వి. కె. కృష్ణమీనన్, శ్రీ టి. టి. కృష్ణమాచారి, జమ్ము గవర్నర్ శ్రీ కరణ్ సింగ్, కాశ్మీర్, ఉత్తరప్రదేశ్,

పంజాబురాష్ట్రాల ముఖ్యమంత్రులు, అధికారులు, అసభికారులు అనేకమంది హాజరయ్యారు.

విమానం 2-30 గంటలకు పాలం విమానాశ్రయంపై కనిపించగానే లక్షలాదిప్రజలు ఆర్తనాదాలతో ధూస బోంతరాలు మారుమోగాయి. విమానం క్రిందకు దిగగానే ప్రభుమ పౌరుడైన రాష్ట్రపతి, తదితరపెద్దలు విమానందగ్గరకు సడిచి వెళ్ళారు. ముందుగా విషాదపదనంతో విదేశాంగమంత్రి శ్రీ స్వరణ్ సింగ్ విమానంనుండి వెలుపలికి వచ్చారు. తదుపరి శ్రీ చవాన్ యిద్దరు సోవియట్ ప్రముఖులు, దారతీయ ప్రతినిధి వర్గసభ్యులు బయటకు వచ్చారు.

త్రివిధ సైనికదళాలకు చెందిన ఆరుగురు సైనికులు మృతదేహాన్ని పైటకు తీయడానికి విమానంలో ప్రవేశించారు. భరింపరాని దుఃఖముతో శాస్త్రిగారి పెద్దకుమారుడు శ్రీ చావన్ గారి చేయూతతో విమానంలో ప్రవేశించారు. ఆ రోదన ఆ అక్రందన మనం సహించలేము.

ఆతేడోఘూర్తి అకాలపరజానికి తన్నుతాను నమ్మలేక హరికిషన్ ఆ భయంకర దృశ్యం చూచి మూర్ఛపడిపోయాడు.

కన్నీటి మడుగులో ఆ విమానాశ్రయం నుండి మృతదేహానికి కప్పబడిన త్రివర్ణ పతాకంతోనే ఇల్యూషన్ విమానంనుండి బయటకు తీసుకువస్తున్న దృశ్యము హృదయ విదారకంగా ఉంది.

అప్రబంధపులతో అందరికళ్లు చీకట్లు క్రమాయి. ప్రతిఒక్కరూ కళ్లుతుడుచుకొని దారిచేసుకోవలసి వచ్చింది.

శవపేటికకు ప్రధానవాహకులుగా నియమింపబడిన త్రివిధ బలాల సేనాసులు శవపేటిక ననుసరించారు. భౌతికకాయం విమానాశ్రయంనుండి జనపథ్ కు తైలుదేరునప్పుడు రాజస్థాన్ రైఫిల్ దళమునకుచెందిన ద్యాండుదళం విషాదస్వరంతో విషాదగీతిక నాల పించగా గుండెలు ద్రవించినవి. అరగంట తరువాత విమానాశ్రయం నుండి శకటం బయలుదేరింది. ఇక పుష్పవర్షానికి హద్దులేదు. గంటలనేపు పుష్పవర్షం కురిసింది.

కన్నుమూసిన శాస్త్రిజీ ముఖం ప్రశాంతముగా ఉంది. 'గాంధీబోపి' తన స్థానం తప్పనేలేదు. శాస్త్రిగారి అధికార గృహానికి సాయంతాలం 4-10 గంటలకు శాస్త్రిగారి భౌతికకాయం చేరుకొంది. ఇంటికి చేరగానే భౌతికకాయాన్ని లోపలికి తీసికొని వెళ్ళారు. పుట్టెడు దుఃఖంతో ఉన్న వృద్ధమాత రామదులారిదేవి కుర్చీలోనుండి లేపరేక పోయింది.

భరతశవం ఇంటిలోనికి వచ్చిందని తెలియగానే అమాంతం లలితాదేవి భౌతికకాయం దగ్గరకు వచ్చి తడబడి వణికిపోతూ శాస్త్రిజీ బుగ్గలు నిటూరి భోరుమంటూ ప్రలాపిస్తూ వారి పాదాలపై తన నుదురునుంచి అల్లాడిపోయింది. అక్కడనుండి విదేశనాయకులు, ప్రజలు ధారావాహికంగా వచ్చి భౌతికకాయాన్ని దర్శించి పుష్పగుచ్ఛాలను సమర్పించారు.

అంత్యక్రియల ఏర్పాటు

కాస్త్రీజీ ఖాతికతాయానికి సకల రాజ లాంఛనాలతో అంత్య

క్రియలు జరపడానికి ప్రభుత్వం నిర్ణయించింది, ప్రపంచ రాజ్యాధి నేతలంతా అంత్యక్రియలలో పాల్గొనడానికి ఎడాతెరిపిలేకుండా ఢిల్లీ చేరుకొంటున్నారు. రష్యాదేశం తరుపున శ్రీ కోసిగిన్ శ్రద్ధాంజలి సమర్పించడానికి స్వయంగా ఢిల్లీ చేరుకొన్నారు.

బ్రిటన్ నుండి ఆ ప్రభుత్వము తరుపున బ్రిటన్ ఉపప్రధాని శ్రీ జార్జిట్రౌన్, ఎలిజబెత్ రాణిగారి బదులుగా శ్రీ లార్డుమౌంట్ బాటెన్, బ్రిటన్ ప్రతిపక్షం తరుపున దాని ప్రతిపక్ష నాయకుడు శ్రీ ఎడ్వర్డ్ హీత్ ఇంకా పద్నాలుగుమంది సభ్యులు విచ్చేశారు.

అమెరికా ప్రతినిధిగా అమెరికా ఉపాధ్యక్షులు శ్రీ హ్యూబర్టు హంఫ్రీ, విదేశాంగ మంత్రి శ్రీ డీన్ రస్క్ ప్రభువులు హాజరయ్యారు.

చెకోస్లోవేకియా నుండి ఇవాన్, రోహార్, మివ్ స్లీవ్ జపాన్, తాయ్ లాండ్, లావోస్ దేశముల నుండి ఆ యా ప్రతి నిధులు, సింగపూర్ తరుపున విద్యామంత్రియైన శ్రీ ఆంగ్ పాంగ్ బూన్, బర్మానుండి తమ విదేశాంగమంత్రి ఉథాహాన్, ఫ్రెంచ్ దేశమునుండి ప్రెసిడెంట్ శ్రీ డీగోర్, ప్రత్యేకదూత లూయాన్ జాక్, మొరాకోరాజు ప్రతినిధి శ్రీ బాలాఫ్రెచ్, యుగోస్లావియా వైస్ ప్రెసిడెంట్ శ్రీ బ్లాక్ పక్, ఇరాన్ నుండి ఆ దేశ విదేశాంగ

మంత్రి శ్రీ ఆరామ్, యునైటెడ్ ఆరబ్ రివల్లక్ నుండి వైస్ పెసిడెంట్ శ్రీ హుస్సేన్ ఎల్ షాబి, పశ్చిమజర్మనీ నుండి ఆర్థిక సహకార శాఖామూల్యులు డాక్టర్ వాల్టర్ పిష్, ఛాటాన్ రారాజు ప్రతినిధిగా వారి ప్రచుత్వపు కార్యదర్శి, ఫిలిప్పీన్సు తరువున ఆ పెసిడెంటు బావమరిది, జోర్డాన్ రాయబారి శ్రీ కమల్ హావకర్, కామన్వెల్తు సెక్రటరీయెట్ ప్రతినిధి శ్రీ ఎల్. వి. నేన్ గుప్తా, పాకిస్తాన్ తరువున వాణిజ్య మంత్రి గులాంఫరాక్, ఆప్ ఘనిస్థాన్ ప్రధానియైన శ్రీ ద్వాల్, నేపాల్ మంత్రిమండలి అధ్యక్షులు శ్రీ సూర్యబహదూర్ ధాఫా, ఐక్యరాజ్యసమితి తరువున శ్రీ సి. వి. సరిసింహన్, చైనా తరువున వారి దౌత్యప్రతినిధి హాజరైనారు.

అంత్యక్రియలకు ప్రముఖుల రాక

విదేశాలనుండి హాజరైన ప్రతినిధివర్గాలవారు తదితరులు సుమారు 5 లక్షలమంది ప్రజానీకం పుష్పగుచ్ఛాలు నమర్పించి తమ అంతిమదర్శనం చేసుకొన్నారు. తదనంతరం గం. 9-30 ని. లకు అంత్యక్రియలనిమిత్తం జనపథ్ నుండి ఊరేగింపు బయలుదేర దీశారు. మతసంబంధమయిన కార్యక్రమము ముగిసినపిదప వారి కుటుంబముయావత్తూ దుఃఖసాగరంలో మునిగిపోయింది.

శ్రీమతి లలితాశాస్త్రి తుదిసారిగా భర్త పాదాలకు నమస్కరించి, కుప్పకూలిపోయింది. తదుపరి సాయుధదళాలలోని మూడు విభాగాలవారు త్రివర్ణపతాకం కప్పిన మృతదేహాన్ని నెమ్మదిగా తీసికొనివెళ్ళి శకటంపై ఉంచారు.

నైనికులు తమ ఆయుధాలను తల్లడ్రెండలుచేసి విచార వందనం చేశారు. శకటం నెమ్మదిగా కదిలింది. కట్టలుతెరిచుకొని వచ్చే దుఃఖముతో ఇక శాస్త్రిగారు తనకులేడను ఆవేదనతో కృంగి పోయిన లలితాశాస్త్రిగారు లేని బలాన్ని తెచ్చుకొని, ప్రధానద్వారం వరకు వచ్చి ఆగిపోయింది.

ఆ పుణ్యాత్మనితో ఎన్ని కష్టాలు, ఎన్ని అవాంతరాలు ఎదుర్కొని సుఖంగా, ఆనందంగా గడుపుకొన్నదో ఆ 50 సంవత్సరాల స్నేహం మంటగలిసిపోయిందని ఎంతగానో ప్రలాపించింది. దేవుడు వారి యిరువురికీ శాశ్వతమయిన పడబాటు కల్పించాడు. ఆమె దుస్థితినిచూచి అందరూ దేవుడు దయలేనివాడని ఆయన నిర్ణయం ఎంతగానో నిందించారు.

ప్రజలు రక్షలు లక్షలుగాచేరుకొన్నారు. శాస్త్రిగారుఉన్న శకటంపై నలుగురు రుమారులు, యిద్దరు అల్లుళ్లు భౌతికకాయం ప్రక్కగా కూర్చున్నారు.

త్రివిధబలాల అధిపతులు, జనరల్ గ్రీ డేవిడ్ చాడరి; వైస్ అడ్మిరల్ శ్రీ బి. ఎన్. సోమన్, ఎయిర్ మార్షల్ శ్రీ అర్జున్ సింగ్ ఈ కార్యక్రమమునకు అధిపతులుగా ఉన్నారు. దారిపొడవునా నైనికులు, N. C. C., పోలీసుదళాలు విచారవదనాలతో ముందు దారిశీస్తున్నాయి.

ఊరేగింపులోపాల్గొన్న నై నిక పటాలానికి రాజస్థాన్, ఢిల్లీ ప్రాంతం జనరల్ కమాండింగ్ ఆఫీసర్ శ్రీ జి. ఆర్. రాజువాధే నాయకత్వం వహించారు. సాయుధశకటానికి వెనుకనుండి శాస్త్రి గారి కుటుంబసభ్యులు, దేశ, విదేశప్రముఖులు, లక్షలాది జనము చీమలతోరణమువలె సాగారు.

రాజపథ్ లోనికి ఛాతికకాయమున్న శకటము ప్రవేశించి నప్పుడు తమ ప్రియతమనాయకుని అంతిమదర్శనంకోసం వేలాది ప్రజలు ముందుకు త్రోసికొని వచ్చారు. న్యాయంగా చూడాలన్న బలహీనులు ఆ జనంరోసిలివి తట్టుకోలేరు. అయినా చూడాలన్న ఆసక్తి ప్రజల్లో తగ్గుతుందా : ప్రజలంతా ఒకరొకరుగా పుష్ప గుచ్చాల్సి శకటంపైకించి. శోకతప్తులై, విషయంగా తలలువంచి కన్నీటిబిందువులతో జోహారుల్పించారు. బాహుజీకి ప్రీతిపాత్ర మైన 'రఘుపతి రాఘవ' గీతాన్ని ఆలపించారు.

"హృదహూడిర్ అమర్ రహే" "ధారత్ కానాయక్ అమర్ రహే" ఆనేనినాడాలతో ఢిల్లీ నగరం మార్మొగింది. 10 గం. ఊరేగింపు నెమ్మదిగా ఇండియాగేటు చేరుకొంది. అక్కడ పుష్ప వర్షం కురిపించారు ప్రజలు.

సాయుధ శకటాన్ని అనుసరించి విదేశ అగ్రనాయకుల కార్లు నడవసాగాయి. అందు ఆ మెరికా వైన్ ప్రెసిడెంటు శ్రీ హ్యూబర్టు హంప్రీ యిత్యాది ముఖులున్నారు. ఊరేగింపు ఇండియాగేటునుండి కానాట్ ప్రాంతానికి సాగింది. ఇక పోలీసు బలగం అదుపు చేయలేకపోయింది.

ఊరేగింపుజరిగి దాదాపు పదిన్నర గంటలకు కానాట్ ప్రాంతం చేరింది ఆ శకటం. అదిమంచి వ్యాపారకేంద్రము. అక్కడ భవనాల మీద వేచిఉన్న జనసందోహం “శాస్త్రీజీ అమరుడవయ్యావా? మాకికలేవా!!” అని కన్నీటితో పూలవర్షం కురిపించారు.

అ విధంగా సాయుధశకటం చల్లగా తిలక్ వంతెనదాటి ఇంద్రప్రస్థరోడ్డు చేరుకొన్నది. అక్కడ చెట్లమీద పాఠశాలనుకూడా లెక్కచేయకుండా క్రిక్కిరిసిఎక్కిన ప్రజలు పుష్పవర్షంకురిపించారు. తిలక్ బ్రిడ్జి రైల్వే స్టేషన్ వద్ద లైలు ప్రయాణీకులు తమప్రియతమ నాయకుని అంతిమ దర్శనార్థం రైలుబండినికూడా ఆపి శ్రద్ధాంజలి ఘటించారు. రింగ్ రోడ్ నుండి దహనసంస్కారం జరిగే స్థలంవరకు ప్రజలు క్రిక్కిరిసి ఉన్నారు. శకటం చేరువ అయ్యేకొందీ “శాంతిదూత అమర్ రహే” అనే నినావాలు మారుమోగాయి

శాంతివనంఎదుట జనం విపరీతంగాఉంది. ఈ ఊరేగింపు దాదాపు గం. 8-30 ని.లు పట్టింది. వాతావరణం చాలా చల్లగా ఉంది. దహనసంస్కారం జరిగేచోటుకు సాయుధశకటం సరిగ్గా గం. 11-55 ని.లకు చేరుకొంది. బాపూజీ శాంతిఘాట్ కీ, నెహ్రూజీ శాంతివనానికి ప్రక్కనే ఏర్పాటుచేయబడినది.

ఆ ప్రదేశం శకటానికి నూటయాబదిగజము లుండనగా ఆపి, సీనియర్ ఉద్యోగులైన మిలటరీ ఆఫీసర్లు శాస్త్రీజీ భౌతిక కాయాన్ని శకటమునుండి విచారవదనములతో మోసుకుంటూ దహనవేదికవద్దకు తీసుకువెళ్ళారు.

సరిగ్గా గం. 12-12 ని. లకు ఆ పుణ్యమూర్తి భౌతిక కాయాన్ని చితిపై ధద్రవరచి, జోహార్లు అర్పించి వినయంగా నిలబడ్డారు.

విదేశ ప్రముఖుల కోసం ప్రత్యేకంగా ఆ ప్రదేశం చుట్టు ప్రక్కలా షామియానాలు ఏర్పాటు చేయబడగా ప్రముఖులంతా దానికింద ఆసీనులై యున్నారు. మన రాష్ట్రపతి, ఉపరాష్ట్రపతి, తాత్కాలిక ప్రధాని శ్రీ సందా, కేంద్రమంత్రులు, వివిధ రాష్ట్ర నాయకులు, అధికారులు లక్షలాది ప్రజలు హాజరై నారు.

ఇక ఆ దృశ్యము చూచిన లక్షలాది జనుల రోదనతో ఢిల్లీ పట్టణమంతా మూలిగింది. లక్షలాది ప్రజలంతా కన్నీరు కారుస్తూ డగా శాస్త్రిజీ పెద్దకుమారుడు హరికిషన్ మంచిగంధపు చెక్కంతో పేర్చిన చితికి వేదోక్త సమయములో నిష్పంటించారు. అంతటితో శాస్త్రిజీ భౌతికశరీరం పంచభూతాలలో కలసిపోయింది.

సత్యం, ధర్మం, సహనం కల్గిన మహానుభావుడైన శాస్త్రిజీ మనకికలేరు. ఆయన త్యాగనిరతికి, సహనశీలానికి, ప్రేమాతత్పరతకు, శాంతి స్వభావాని కివే జోహారులు.